

Микола Жарких

**Напади татар на Україну:
1438 – 1478 рр.**

Київ – 2022 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/TatarRaidsToUkraine1438-1478.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия (18 с.):

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/TatarRaidsToUkraine1438-1478.html

Shortened english version (18 p.):

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/TatarRaidsToUkraine1438-1478.html

Книга написана у Києві, 9 листопада 2020 р. – 8 травня 2021 р., 13 вересня 2022 (**202-й день війни**) – 18 вересня 2022 р. (**207-й день війни**).

Дана версія документа згенерована 25 вересня 2022 р.

Для зазначеного періоду основним джерелом про напади татар на правобережну Україну виступає хроніка Яна Длугоша, і цим зумовлено хронологічні рамки роботи.

В роботі досить часто згадується, що населений пункт знаходиться в такому-то районі – тут скрізь використовується районний поділ, який діяв до адміністративної реформи 2020 року.

Я висловлюю щиру вдячність Віктору Талаху за допомогу в перекладі текстів зі складних для мене іноземних мов; також він подав важливі коментарі і зауваження до розглядуваних подій.

Напад татар 1438 року	4
Напад татар 1444 року	12
Напади татар 1448 року	18
Справи з татарами (1449 – 1451 рр.)	28
Напад татар 1452 року	32
Напади татар 1453 року	39
Падіння Сеїд-Ахмета (1455 р.)	43
Напад татар 1457 року	57
Татарський антракт (1458 – 1469 рр.)	61
Напади татар 1469 і 1471 років	65
Напад татар 1473 року	71
Напад татар 1474 року	72
Напад турків 1476 року	83
Напад татар 1478 року	85
Огляд подій	87
Висновки	91

Висновки з висновків

1. У розглядуваний час сталось 16 нападів. 15 здійснили татари, 1 – турки.
2. Рахунок польових сутичок татар із поляками випав 3 : 2 на користь татар, рахунок успішних і невдалих нападів на замки був рівним – 3 : 3.
3. Війська Великого князівства Литовського сутичок із татарами не мали.
4. Основним результатом нападів було формування «татарської границі», котра на той час охоплювала практично всю територію сучасної України, і на цій території татари почувались вільно.

Напад татар 1438 року

Оповідання Яна Длугоша

Татарсько-українсько-литовсько-польська ідилія, котра панувала до 1430-х років, почала порушуватись походами татар на землі сучасної України. Перший такий похід занотував Ян Длугош [подаю у скороченому викладі, не в перекладі]:

Отже, близько 1 червня 1438 р. татарський хан [Сеїд-Ахмет](#) (*Sadchmath*) з великим військом напав на Поділля. Пани, рицарі і шляхта руських земель [але не Поділля! – М. Ж.], зібравши досить сильне військо, пішли за ними в погоню. Польське військо перевищувало татар як числом, так і відвагою. Татари ж зупинились у місці, захищеному болотами.

Поляки відважно атакували татар і почали тонути в болоті. Інші польські загони почали повертати, щоб обійти це пагубне місце, але в цей момент роздався галас «Утікаймо!», і поляки так зробили.

У цій пригоді згинуло багато тисяч [так подає Длугош!] шляхти і панів: подільський староста Михайло Бучацький, Скарбек з Гори, Миколай Гіза, Ян Коля та інші. Уцілів тільки сильно скалічений Ян Влодкович з роду Сулимів, і Длугош сам бачив його шрами. [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, Ks. 11, Ks. 12, [s. 211](#) – 212].

В коментарі до даного епізоду зазначено, що цей напад відомий також з інших джерел, із посиланням на «Критичний розбір» праці Длугоша. Але на зазначеній сторінці сказано **рівно протилежне** – що цей напад невідомий з інших джерел [[*Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1385 – 1444.* – Wrocław: 1961, [t. 1](#), s. 300].

Можна погодитись із авторами «Розбору», що Длугош дізнався про подію від самого Яна Влодковича [*Rozbiór...*, передмова, с. 59], а не мав ніякої письмової реляції. Ян Влодкович – особа відома, в 1435 – 1439 рр. він обіймав уряд львівського підстоля, а в 1439 – 1461 рр. – галицького старости [Jana Długosza *Roczniki...*, прим. на с. 212], і десь в ці роки він зустрівся із Яном Длугошем.

Аналіз оповідання

Що можна сказати про загиблих у битві?

Найскладніша справа з найбільше відомим Михайлом Бучацьким. Чому найскладніша? Тому що у 15 ст. було не менше п'яти Михайлів Бучацьких: протопласт роду Михайло Авданець (ну, гербу Абданк) востаннє згадується у 1394 р. Він мав синів Михайла (1), Теодорика (2) і ще одного Михайла (3), званого Михайло-Мужило. Кожен із цих трьох братів мав синів, серед яких обов'язково був Михайло: Михайло Михайлович (4), Михайло Теодорикович (5) і Михайло-Мужило Михайло-Мужилович (6).

Плутанину між ними маємо навіть у такого визначного знавця Поділля, як Януш Куртика. У нього читаємо: «Михайло з Бучача (1) був... воєводою подільським у 1437 – 1438 рр. Поліг у битві з татарами на **Красному Полі** бл. 1.06.1438 р.» [*Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego* Teodorykowi z Buczacza z r. 1442. – *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*, 2004, Folia 21, *Studia Historica* 3, s. 71]. Перечитайте ще раз процитованого вище Длугоша і вкажіть мені, будь ласка, пальцем, де там написано «Красне Поле» (без такої вказівки я його не бачу). Куртика переплутав Михайла (1) з його сином Михайлом (4), котрий теж загинув у

битві, і таки на Красному Полі, тільки бився не з татарами, а з молдаванами, і не в 1438, а в 1450 році.

Для довідок існують енциклопедії та біографічні довідники, але вони подають дурниці, і то такі дурниці, що їх видно при найповерховішому читанні. Мало допомагає навіть книга Віталія Михайловського, хоча в ній присвячено цьому роду великий розділ [*Михайловський В. Еластична спільнота*. – К., 2012 р., с. 117 – 175]. Хто коли народився, хто коли помер, хто які посади займав – нічого не можна розібрати. Здається, про рід в цілому писати простіше, ніж про його представників.

Адам Бонецький подав про них наступні відомості [*Boniecki A. Herbarz polski*. – Warszawa: Cz. 1, 1900, t. 2, [s. 216](#); деякі доповнення зроблені за книгою В. Михайловського]:

1. В 1401 р. Михайло (1) разом із братом Теодориком (2) були власниками Бучача.
2. В 1414 р. Михайло (1) був галицьким старостою (до 1436 р.).
3. В 1430 р. Теодорик (2), Михайло (1) та Мужило (3) брали участь у кам'янецькій змові, внаслідок якої Кам'янець-Подільський опанували поляки.
4. В 1434 р. Михайло (1) був галицьким чашником, а потім галицьким каштеляном (1433 – 1437 рр.).
5. В тому ж 1434 р. Михайло (1) звільнив князя Федька Несвізького з ув'язнення.
6. В 1437 р. Михайло (1) став подільським воєводою. Єдиний документ з таким його титулом датований 8 серпня (згодом) 1437 р. Від 23 червня 1439 р. починається велика серія згадок про Грицька Кирдея на уряді подільського воєводи [*Михайловський В. Еластична спільнота*, с. 328 – 329].
7. В тому ж 1437 р. Михайло (1) набув село Чешибіси (нині – [Єзупіль](#) Тисменицького району Івано-Франківської області).
8. Михайло (1) мав з дружиною Єлизаветою з Княгиницьких доньку Катерину і синів: Яна (7), Миколая (8), Петра, Якуба та Михайла (4).
9. В 1442 р. Михайло (4) мав судову справу зі своєю матір'ю Єлизаветою.
10. В 1443 р. Михайло (4) згаданий із титулом «каштелян чешибіський».
11. В 1444 р. Ян (7) Михайлович Бучацький – староста теребовльський. Його стрії – Теодорик (2) і Мужило (3) – дали йому зобов'язання за його неповнолітніх братів Миколая (8), Петра і Якуба: коли вони дійдуть повноліття, то дотримають поділу маєтків.
12. В 1445 р. Ян (7) перебрав опіку над своїми молодшими братами від свого стрія Мужила (3).
13. В 1453 р. Ян (7) придбав села [Литвинів](#) (Підгаєцький район Тернопільської області, або Старий Литвинів у тому ж районі) та [Библо](#) (нині – с. Набережне Галицького району Івано-Франківської області) від Мужила (3).
14. В 1457 р. діти Яна (7) – син Ян та донька Анна – були неповнолітні, в опіці їх стрія Миколая (8).

Далі про рід Теодорика (2) маємо такі відомості:

15. В 1424 р. Теодорик (2) отримав від князя Вітовта села [Попівці](#), [Литяче](#), [Хмелева](#) та Гуменець у Червоногородському повіті (перші три – у Заліщицькому районі Тернопільської області, останнє – мабуть [Гуменці](#) Кам'янець-Подільського району Хмельницької області).

З приводу такого надання можна сказати: «Не мала баба клопоту, так купила порося». Невже Вітовт не мав нікого із числа своїх **ЛИТОВСЬКИХ** слуг, отих Кезгайлів та Пирхайлів, кому можна було би надати володіння на Поділлі для зміцнення свого (ну, литовського) впливу? Виходить, не мав і надав володіння **польському** шляхтичу. І куплене Вітовтом порося таки завдало клопоту, якщо не самому Вітовту, то його наступникам.

16. В 1437 р. Теодорик (2) був старостою червоногородським.

17. В 1442 р. Теодорик (2) був призначений подільським генеральним старостою.

18. В 1448 р. Теодорик (2) володів [Монастириською](#), [Доброводами](#) (Монастириського району), [Язлівцем](#) (Бучацького району; все – Тернопільська область) та іншими маєтками.

18. В 1450 р. Теодорик (2) брав участь у молдавському поході, в якому в битві на Красному полі загинув Михайло Бучацький (виходить, це був Михайло (4), про якого більше не чути).

19. В 1452 р. Теодорика (2) згадували у зв'язку з нападом татар на Рів ([як нижче](#)).

20. Останній документ Теодорика датований 29 листопада 1454 р. [*Михайловський В.* Еластична спільнота, с. 346].

21. Між 24 березня 1455 до 1 квітня 1457 р. маємо 5 документів, де подільським старостою названий син Теодорика – Бартош. Того ж року Бартош загинув у битві з татарами ([як нижче](#)). [Бонецький помилково датував обидві події 1456 роком.]

22. В 1458 р. кам'янецьким старостою був син Теодорика – Михайло (5) (до 1464 р.).

23. Про Михайла (5) є більше згадок, зокрема акти поділу маєтків Бучацьких 1469 р.

Про Михайла-Мужила (3), власника Бучача та [Мужилова](#) (у Підгаєцькому районі Тернопільської області) маємо наступні відомості:

24. В 1436 р. Михайло-Мужило (3) отримав від короля Владислава 3-го в заставу Снятинське та Коломийське староства (тримав ці староства до 1470 р.).

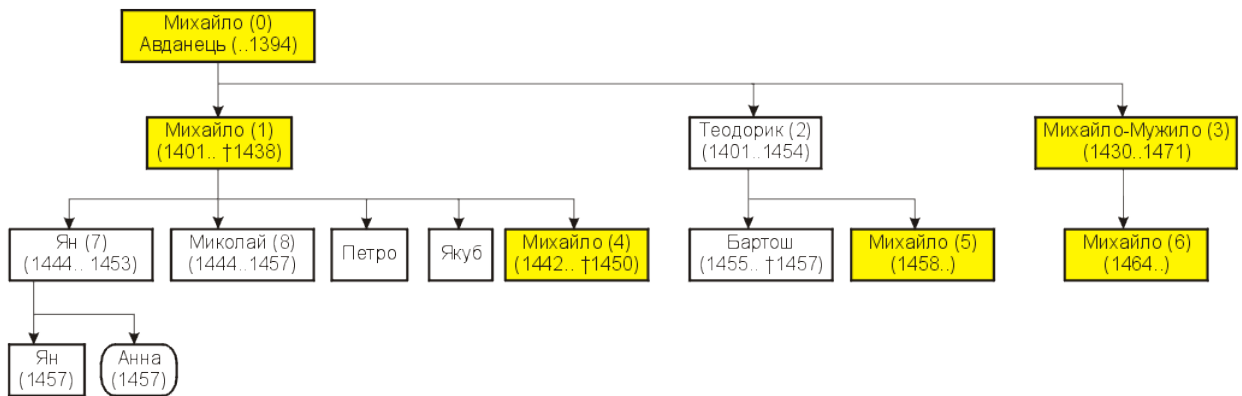
25. В 1439 р. Михайло-Мужило (3) заснував парафіальний костел у [Михальчу](#) (Городенківський район Івано-Франківської області).

26. В 1460 р. Михайло-Мужило (3) став кам'янецьким каштеляном (до 1466 р.).

27. В 1466 р. Михайло-Мужило (3) став подільським воєводою (до 1471 р.).

28. Михайло (6), син Михайла-Мужила (3), оженився у 1464 р.

Ці дані можна представити у вигляді наступної генеалогії.

Генеалогія Бучацьких

В епізоді [1] нас дивує відсутність Михайла (3). Хіба би він був наймолодшим із братів, а не середнім, як показує [Вікіпедія](#), і на час видачі документу ще був неповнолітнім.

Повноліття наступало в 14 років (повноліття короля Владислава 3-го було оголошене 8.12.1438 р., коли йому виповнилось 14 років [Jana Długosza Roczniki..., s. 223]). Якщо припустити, що Михайло (1) мав у 1401 р. 20 років, Теодорик (2) – 15 років, а Михайло (3) – 10 років, вийде, що Михайло (1) загинув у віці 58 років, Теодорик помер у віці бл. 70 років, а Михайло (2) – бл. 80 років (або принаймні 70, бо народився він однозначно перед 1401 р.).

Що Михайло (3) був наймолодшим серед братів, видно і з того, що згадки про нього починаються найпізніше, від 1430 р., і дійшов до високих посад він також після своїх братів.

Таким чином, Длугош перерахував учасників кам'янецької змови 1430 р. не у порядку їх старшинства; чому Мужило в довідниках заїхав на друге місце, перед Теодориком – я не вмю пояснити, але помилка має місце.

Котрий же з Михайлів Бучацьких загинув у битві 1438 р.? Ми одразу можемо відхилити представників молодшого покоління, бо Михайло (4) вперше з'являється в 1442 р. (епізод 9), Михайло (5) – в 1458 р. (епізод 22), Михайло (6) – в 1464 р. (епізод 28), і всі вони продовжували діяти пізніше.

Михайло-Мужило (3) також продовжував діяти пізніше. Зникають тільки звістки про Михайла (1), і якраз згадка Грицька Кирдея на посаді подільського воєводи в 1439 р. є незаперечним незалежним свідченням, що Михайло (1) помер перед тим. Воєводи обіймали уряди типово до кінця життя, і якщо ми не бачимо якогось воєводи на вищому уряді (як в даному випадку), то це має означати смерть особи.

Єдина неточність в оповіданні Влодковича – що він назвав Михайла (1) подільським старостою, в той час як він був подільським воєводою, а подільських старост тоді взагалі ще не було, цей уряд з'явився в 1440 р. [Михайловський В. Еластична спільнота, с. 328 – 344].

Далі, Миколай Гіза з інших джерел невідомий, можливо, він був родичем Якуба Гізи – опікуна Галицької землі в 1435 – 1437 рр. [Jana Długosza Roczniki..., прим. на с. 212].

Ян Коля з Далейова згаданий у 1435 – 1436 рр. як галицький земський суддя; далі Ян з Далейова – галицький підкоморій 1465 р.; ще один Ян Коля відомий у 16 ст. як польний коронний гетьман [Михайловський В. Еластична спільнота, с. 123, 161, 233]. У довіднику А. Бонецького ані роду Далейовських, ні роду Коля

немає [Boniecki A. Herbarz polski. – Warszawa: Cz. 1, 1901, t. 4; 1907, t. 10].
Можливо, згадка 1465 р. стосується не тієї особи, що відома з 1436 р.

Якуб Скарбек з Гори відомий з 1410 р., за короля Владислава 3-го був опікуном Львівської землі, після 1438 р. не згадується [Jana Długosza Roczniki..., прим. на с. 212].

Таким чином, явних промахів у переліку загиблих немає. Датування події 1438-м роком також узгоджується зі зміною осіб на уряді подільського воєводи.

Також бачимо тісний зв'язок всіх названих осіб із Руським воєводством і спеціально – із Галицькою землею, так що згадка Длугоша про шляхту руських земель також підтверджується.

Можливий хід подій

Важливо, що поляки знали, хто їх противник. Це були не анонімні «татари» з попередніх років, а значне військо на чолі із ханом, відомим на ім'я (це перша згадка Сеїд-Ахмета у Длугоша).

Єдине, чого не вистачає в оповіданні – це географічної конкретності. Можна думати, що татари пройшли кудись глибоко в Галицьку землю, так що змусили місцеву шляхту заворушитися і переслідувати татар, котрі вже відходили.

Оскільки татари були відомі як майстри швидких нападів, між повідомленням про їх прихід і самим приходом залишалось дуже мало часу, а військо ще треба було змобілізувати й зібрати. Тому ми майже не бачимо зустрічних боїв поляків (литовців) із татарами, а переважно атаки на татарський кіш або на відступаючі загони татар (зустрічна битва на Ворсклі в 1399 р. – виняток).

Отже, поки галицьке військо встигло зібратись, татари відступили на Поділля, і тут відсутність конкретнішої вказівки місця дивує. Це же не Дике поле, де мало орієнтирів, а відносно густо заселена земля. Могло бути так, що Поділля було мало відомим спеціально для Влодковича, і він не знав напрямку руху, а коли довелось рятуватись, мабуть було вже не до розпитувань.

Гарні болота, у яких може потопитись не одна кавалерійська дивізія, знаходяться на півночі Подільського воєводства, уздовж верхнього Бога (приблизно від Чорного Острова до Летичева). Це місце вигідне тим, що на північ від нього пролягає Чорний шлях, а на південь – Кучманський шлях (цих назв у розглядуваний період ще ніхто не знав, але самі вододіли існували). Але сумнівно, щоби йшлося про цей великий і добре відомий об'єкт. Скоріше це було якесь невелике болото, котре залишилось невідомим полякам Галицької землі. Тому справа його локалізації безнадійна.

Про Сеїд-Ахмета ми маємо відомості, починаючи від 1433 року, коли він став ханом. Де було на той час його «ханство» – невідомо. Вважається, що у 1436 – 1442 роках він володів Кримом [Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 182 – 188], а далі ми знову не знаємо, де він перебував.

В цілому дана битва, як її подано у Длугоша, виглядає прототипом славної Пилявецької битви 1648 року, коли польське військо кинулося тікати від однієї тільки чутки, що наближаються татари.

Записки Перо Тафура

Маленький додатковий штрих до розглядуваної події вносять записи іспанського мандрівника Перо Тафура, котрий у літні місяці 1438 року відвідав Кафу. Він занотував:

Татари воюють проти сусідніх християн, захоплюють їх у полон і продають у Кафі, особливо після смерті пана Вітольдо, який правив Литвою та Руссю і був братом королю [в українському перекладі помилково: *королеві*; як звали ту *королеву* – науці невідомо; в англійському перекладі: *king of Poland* – М. Ж.] Польщі і помер без спадкоємців. Коли король Польщі успадкував його землі, тому що вони були далеко розташовані від Польщі, люди не хотіли його мати правителем, отже, країна була розділена і таким чином втрачена [Галенко О. Крим у 1438 р.: подорожні нотатки Перо Тафура. – Україна в минулому, 1996 р., т. 8, с. 181 – 182, 187].

Тільки перша фраза є безпосереднім враженням мандрівника. Після неї він переходить до викладу політичних подій у східній Європі від 1431 р. (смерті Вітовта). Маємо тут натяк на боротьбу за Литву між Свитригайлом та Сигізмундом, але не маємо вказівок ані на її закінчення, ані на зміну короля у Польщі. Отже, огляд подій доходить максимум до 1434 року, а далі його кафинський інформатор не хотів (не вмів?) розповісти. Не думаю, щоби Тафур проігнорував свідчення про ситуацію в найближчому минулому, бо про неї найлегше було би довідатись і вона по свіжих слідах робить найбільше враження на місцевих жителів і місцеву владу.

До того ж своє оповідання про [солхатську війну](#) Тафур розпочав словами: «**За кілька днів перед тим** городяни вирушили разом з військом...» [Галенко О. *op. cit.*, с. 180, виділення моє – М. Ж.]. Але ця війна, за всіма іншими джерелами, мала місце в 1434, не у 1438-у році. Як тоді розуміти виділену фразу? За кілька днів **перед чим**, перед якою конкретно подією, котру можна було би датувати одним днем – так, щоби був сенс рахувати відносну дату у днях, не у тижнях, місяцях чи роках?

Безпосередньо перед описом війни йде опис укріплень Кафи, котрі явно не один день будувались. Ще вище – опис порядку продажу невольників, котрий не стосується конкретної дати. А вище є згадка: «Я придбав там двох невольниць і одного невольника, яких я маю і зараз у Севільї» [Галенко О. *op. cit.*, с. 179]. Оце, на мою думку, і є та конкретна подія, значима для Тафура, відносно якої він міг рахувати дні. Але тоді виходить, що він придбав своїх рабів у середині червня 1434 р. (битва при Солхаті сталась 22 червня 1434 р.).

Все стало би на свої місця, якщо припустити, що Тафур був у Кафі влітку 1434 року – з цим узгоджуються обидві розібрані згадки, котрі надаються для датування.

Прямах дат у всьому творі Тафура немає ніяких, і дату 1438-й рік дослідники виводять з того, що Тафур був у Константинополі, коли імператор Іоан 8-й відпливав до Італії на Феррарсько-Флорентійський собор. Це було 24 листопада 1437 р., і після цього Тафур вирушив на Чорне море. З цього виводять літо 1438 року як час його перебування у Кафі [Галенко О. *op. cit.*, с. 177]. Отже, із цим датуванням маємо якусь суперечність, з якою я не вмю дати ради, тим більше, що граничні роки мандрівки Тафура визначають від 1435 до 1439 р. Для пошуку розв'язку треба розглядати весь твір в цілому, з'ясувати, коли Тафур записав свої

подорожні враження, якими джерелами користувався – словом, провести повний цикл джерелознавчого дослідження. Але це лежить уже за межами моєї роботи.

Чи були уже в цей час напади татар на землі Великого князівства Литовського й Польщі – даний текст прямо не говорить. Якщо припускати 1438-й рік для нотаток Тафура, то татари могли продавати полонених, захоплених під час розглянутого вище походу на Поділля. Якщо ж думати про 1434-й рік, то залишається припустити дрібні напади на ближчі до Криму території, власне, Побожжя – напади, від яких не залишилось ніяких письмових згадок. Припускати їх можна тільки чисто теоретично.

Наслідки битви

Подивимось тепер на контекст та наслідки події.

Я не думаю, що треба серйозно брати до уваги слова про кілька тисяч загиблих поляків, бо їх стільки не було в усьому Руському воєводстві. Але можна погодитись із тим, що втрати були значними і болючими.

З польської перспективи ця пригода стала своєрідною «Куликовською битвою», з досвіду якої стало ясно, що треба всіляко уникати польових битв із татарами. Це була увертюра до трагикомедії «Треба просто припинити стріляти, або Польська оборона України від татар», котра у кількості тисячі актів розігрувалась на наших землях упродовж наступних двох з половиною століть. Мало який рік проходив без нападів татар, натомість часто траплялись роки, коли татари приходили по кілька разів. Останній візит татар до Львова відбувся в 1695 році, і коли татари пізніше до Львова не доходили, то вже ж не з вини поляків.

Тактика «оборони» полягала у відсиджуванні по замках і перецікуванні, поки «татари зникнуть самі собою» – так, як після дощу знову само собою проглядає сонце. Значні зусилля поляків були спрямовані на стримування воєнної активності українського козацтва: «якби козаки не шарпали Крим, татари б не робили нападів у відповідь. Треба просто припинити стріляти». (Тут треба зауважити, що напади козаків на Крим почалися через 150 років після початку нападів татар на Україну. І напад 1438 року не був ніякою «відповіддю», лише – говорячи сучасною дипломатичною мовою – «неспровокованим актом агресії»).

Всі випадки, коли поляки намагались битись із татарами в полі, мали місце на заселеній території України, не в безлюдних на той час степах. Коли хто пропонував похід у степи, щоб побити татар там або й у самому Криму, поляки починали репетувати: «Так не можна, тоді Туреччина втрутиться і будемо мати турецьку війну» [Czermak W. [Plany wojny tureckiej](#) Władysława 4. – Kraków: 1895. Цей лемент проходить лейтмотивом по всій книзі]. Але до 1475 р. було безмалі сорок років, коли Туреччина ще не була заангажована у кримські справи, і як поляки з того скористались?

И пока сосед на сѣлах,
Нивах, пажитях весѣлых
Будет зло своё срывать,
Ты успеешь и поспать...

Зрештою, коли від кінця 17 ст. російська загроза завоювання Криму стала на наступні сто років постійним фактором, усієї турецької допомоги для оборони Криму не стало би коту на снідання. Так що виправдання бездіяльності поляків в активній обороні від татар посиленнями на турецьку загрозу безпідставні.

Поляки до такої міри змирилися зі своєю безрадістю супроти татар, що навіть не заявляли дипломатичних протестів на напади і не вважали їх за *casus belli*. «Царствуй, лёжа на боку» – і крапка.

А коли якесь порушення міждержавного порядку не викликає ані збройного опору, ані навіть словесного «занепокоєння» причетних держав – воно перестає бути порушенням, а стає новим порядком (*neues Ordnung*) відносин.

Про причини нападу 1438 р. Длугош нічого не повідомив, і треба думати, що ніяких політичних причин і не було. Війну за владу у Великому князівстві Литовському Свитригайло вже програв, а Сигізмунд із поляками остаточно переміг, і «допомоги» вже не потребувала ні та, ні друга сторона. Натомість маємо стандартне пояснення «татари прийшли грабувати». Конкретно у випадку 1438 року можна мати сумнів щодо цього, бо нічого не чути про територію, постраждалу від нападу. Але з подальших випадків стало ясно, що татари емпіричним шляхом таки знайшли спосіб отримувати «данину» із сусідніх земель. Система полягала в тому, що не треба нічого просити чи вимагати від сусідніх урядів, а просто приходити і брати все, що можна узяти.

На відміну від «даними» з попереднього періоду, про яку ми майже не маємо свідчень, джерельних даних про цю нову систему є достатньо. Тільки історики цим не цікавляться, документованого каталогу татарських нападів ми не маємо, і уявлення про це масштабне явище все ще залишається на рівні думи про Івася Коновченка.

А що ж «хоробра Литва»? Яка була її роль у війні 1438 року? Татари вийшли з Криму, і щоб напасти на Галицьку землю, вони мусили пройти через «литовську» Брацлавщину. І вони її таки пройшли – спочатку зі сходу на захід, а на зворотньому шляху ще із заходу на схід – і не помітили на цій території нічого литовського – ані уряду, ані війська, ну геть нічого. Литовський уряд у Вільні нічого не знав про таке «порушення суверенітету» і не звертав на нього уваги. Підкреслю – литовці не робили вигляд, що їм байдуже про «литовську» Брацлавщину, а їм таки справді було байдуже.

Тут треба ще раз наголосити – йдеться не про міфічні «причорноморські володіння» Литви, де справді ніколи нічого литовського не бувало, а про заселені території середнього Побожжя, де ми знаємо замки, а в замках припускаємо існування залог та старост – їх командирів і управителів. Але результат виходив усе такий, ніби нічого цього не було.

Звичайно, я зовсім не думаю, що прикра картина України – заповідного поля для здобування білих рабів – була наслідком одного цього конкретного випадку 1438 року. Але кожна велика справа завжди починається із малого, і ось ми подивились на перший видимий прояв чогось нового, перед тим не чуваного. Він міг би стати сумною випадковістю, але з огляду на подальші події його слід вважати першим кроком в напрямку нової системи експлуатації України шляхом постійних грабунків.

Напад татар 1444 року

Лист Збігнева Олесницького

Про наступний напад татар повідомляє недатований лист краківського єпископа Збігнева Олесницького до короля Владислава 3-го. Нагадаю, що король в 1440 р. як виїхав до Угорщини, так ніколи до Польщі вже не повернувся; польський уряд очолював єпископ Збігнев, і ось як він писав:

Serenissime princeps, domine gratiosissime!

Alta nimis atque grandis calamitas, qua hoc regnum vestrum Poloniae inclitum et nativum percussum et novissime afflictum est, dum mihi sua acerbitate immensa excutet lacrimas, sermone quo que subministravit, ut de eius desolatione et oppressione ad vos eius regem verbum faciam.

Diebus siquidem Pentecosten proxime transactis, Tartari v. s. et fidei catholicae hostes crudelissimi, terras Russiae ingressi, magnum catholicorum numerum in perpetuam servitutem cum rebus et peccoribus multis abduxerunt, in tantumque furor et audacia eorum ascenderat, ut usque ad suburbia Leopoldis grassati sint, multasque villas etiam ultra Leopoldim depopulati.

Complevit dominus Deus furorem suum et gravissime se per vos [*per nos* – поправка С. Квятковського] offensum indicat, dum eius ira atque ultio per rabiem barbarorum in nos desaeviat.

Multa enim millia virginum et omnis sexus hominum partim trucidata partim abducta sunt.

Nec finem dolorum suorum receperunt hi, qui parentes, qui filias, fratres caros et necessarios suos in illam perpetuam servitutem delatos deplorant [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, [t. 1](#), pars 1, № 121, p. 133 – 134].

У моєму робітничо-селянському перекладі:

Найясніший господарю, найласкавіший пане!

Про надзвичайно глибокі й великі нещастя, котрі обрушилися на ваше славне й дідичне Польське королівство і останнім часом завдали жалю, аж мені їх незмірні скорботи витисли сльози, про відомості з цього приводу (його [королівства] спустошення та пригнічення) – до нашого короля надсилаю повідомлення.

Днями після кінця П'ятидесятниці татари – найжорстокіші вороги вашої світлості і католицької віри – вдерлися у землі Русі, захопили у вічну неволю багато визначних католиків з численними речами та худобою, і до такої міри піднесли лють і завзяття, що просунулись були до передмість Львова і багато сіл навіть поза Львовом [мабуть, далі на захід] спустошили.

Довершив пан бог гнів свій і дуже тяжкий удар через них завдав, поки його лють і помста через шаленство варварів над нами лютувала би.

Так, багато тисяч дівчат та людей обох статей були частково зарізані, частково захоплені.

Навіть це ще не кінець нашого страждання, – ремствують ті, у кого батьків, у кого дітей, братів, рідних і близьких своїх у це вічне рабство виведено.

Далі єпископ ще в кількох кучерявих реченнях розвинув тему страждань і нарікань на короля та начальників (я не годен їх відтворити) і перейшов до інших нещасть, зокрема нападу князя Болеслава Опольського на польських купців.

Коли це було? Видавці листа – Август Соколовський та Юзеф Шуйський – приточили його до звістки Длугоша з 1442 року, і це досить правдоподібно, бо співпадають: 1, напад татар; 2, на околиці Львова; 3, біля Зелених свят. Вони зазначили також, що оповідання Длугоша про стосунки у Польщі (яке я не розглядаю) є ніби повторенням цього листа. Але чи справді це був 1442-й рік?

Перша звістка Яна Длугоша (1442 р.)

У Длугоша подібна звістка **повторена двічі**. Перший раз вона поставлена під 1442 роком. Там розповідається про похід польських панів на Сілезію проти розбійників, котрі нападали на володіння отих панів. Далі він записав [я подаю скорочений виклад, не переклад]:

Того самого року близько Зелених свят [20.05.1442 р.] татари з великим військом напали на Поділля і Русь. Вони не зустріли ніякого опору і спустошили аж до Львова. Поділились на багато відділів і розбіглись вільно, захоплюючи полон.

Коли татари з великою кількістю захоплених людей і худоби повертались, шляхтич Віндика, державець Глинян [35 км на схід від Львова, у Золочівському районі Львівської області], напав на них зі своїм невеликим відділом і звільнив частину полону, але сам загинув з усім своїм загonom.

Якби уся руська шляхта була такого самого духу, – окликає Длугош, – ніколи б татари не виводили цілі тисячі народу у вічну неволю, а Русь і Поділля не були б постійно спустошені.

Своє повчання про псування старих добрих польських звичаїв Длугош завершив таким реченням:

Та зла справа погіршувалась через захланність польських панів, які, здобувши від короля надання міст і сіл на Русі й Поділлі, виганяли з них давніх мешканців і дідичів, а ті, притиснені бідом, зубожінням та безнадійністю, тікали до татар і схиляли їх потім до спустошення земель Русі й маєтків, з яких їх було вигнано [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, Ks. 11, Ks. 12, [s. 310 – 311](#)].

Друга звістка Яна Длугоша (1444 р.)

В другий раз він коротко згадав про цю подію під 1444 роком:

Польські послы просили короля приїхати до Польщі і долучали повідомлення про шкоди, яких зазнало королівство під час його відсутності – внаслідок спустошення земель Русі татарами (які теж **того року** близько Зелених свят [31.05.1444 р.] напали на королівство, сіючи безкарно спустошення до передмість Львова, і багато тисяч душ запровадили у вічну неволю) [Jana Długosza Roczniki..., s. 322].

І далі Длугош згадав про конфлікт Петра Шафранця із князем Болеславом Опольським, про що йшлося у листі Олесницького.

Тут бачимо, що Длугош коротко зреферував лист Олесницького, але приточив його до «того року» – тобто до 1444-го.

Далі в цій же річній статті Длугош ще раз звернувся до теми листа Олесницького. Він записав, що король Владислав збирався на Зелені свята приїхати до Польщі, але угорці йому відрадили це робити. Тоді опольський князь Болеслав, який боявся короля, набрався сміливості й напав на польських купців,

котрі їхали на день св. Іоана Хрестителя [24 червня] на ярмарок до Вроцлава [Jana Długosza Roczniki..., s. 328 – 330].

Оскільки: 1, лист Олесницького написано по свіжих слідах подій; 2, в ньому злучено звістки про напад татар і про князя Болеслава; 3, про грабіж, учинений Болеславом, знаємо тільки під 1444 роком – слід лист і напад татар датувати також 1444 роком, а запис Длугоша під 1442 роком вважати помилковим подвоєнням.

Так міркував С. Квятковський [Kwiatkowski S. [Ostatnie lata Władysława Warneńczyka](#). – Lw.: 1883, s. 43 (відбитка з Przewodnik naukowy i literacki; тут і поправка до листа Олесницького, наведена вище)], і з ним згоджуються коментатори Длугоша [Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1385 – 1444. – Wrocław: 1961, t. 1, s. 330].

Оце стільки ми знаємо про цей напад татар.

Аналіз повідомлень

А тепер вправа для самостійного мислення: перечитайте ще раз звістки джерел і знайдіть там ім'я татарського хана Сеїд-Ахмета.

Га, не знайшли? От і я не знайшов цього імені в історичних джерелах, а тільки у книзі В. Гулевича:

В 1442 г. Сайид-Ахмат II с большими силами нападет на Галичину и Подолье [Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 195].

А між тим ім'я нападника мало в той час практичне значення – якщо намагались рятувати полонених (викупати чи обмінювати), то треба знати, де їх шукати. І от його сучасники не знали.

Ні, я не сумніваюсь, що напад був, і не сумніваюсь, що напали саме татари. Тільки ім'я хана приточене сюди «оплошно и не справясь с делом». Ну, як у старорежимній радянській міліції, коли вдавалось злапати кого на значному злочині, йому «рекомендували зізнатися» ще у кількох менших злочинах – при нашій системі поглинання меншого злочину більшим покарання виходило таке саме, а відсоток «успішно розкритих» справ зростає. Так і тут: все одно Сеїд-Ахмет уже завинив перед судом історії за напад 1438 року, так нехай ще і цей на себе візьме. Сім бід – один одвіт, як каже приповідка.

Також красива побудова Гулевича – коли навесні 1442 р. Сеїд-Ахмет з військом вийшов із Криму, щоб напасти на Русь, цим скористався Хаджі-Гірей і захопив Крим – терпить крах при уважнішому розгляді джерел. Так, мої любі, завжди буває, коли за написання оглядової книги беруться перед докладним вивченням окремих епізодів, і не один Гулевич на це хворіє.

Я не буду повторювати всіх тих міркувань, що висловив був з приводу нападу 1438 року, але все-таки зазначу, що влада Великого князівства Литовського нічого не знала про цей напад, хоча татари знову двічі пройшли через «литовську» Брацлавщину. Ані великий князь Казимир у Вільні, ані князь Свитригайло у Луцьку – формальний «володар» Брацлавщини – цим не переймались.

Варто відзначити нові риси у зв'язку з цим походом:

- 1, тактика поділу великого татарського війська на дрібні загони, які розсипаються по значній території (здається, перша така згадка);
- 2, татари захопили худобу й полон (знову перша згадка!).

І якби вони обмежувались тим, що захоплювали якихось там русинів, котрих польські пани рахували за одно із худобою! Ні, вони захопили «багатьох визначних католиків», а це вже повне неподобство (не по фен-шую, як нині модно говорити). Щоправда, в даному конкретному випадку ми не знаємо жодного конкретного імені, але скоро й імена побачимо.

З, татари дійшли до самого Львова і махали на нього шапками. Таким чином, Львів став містом на татарському кордоні і був ним упродовж наступних двох з половиною століть (повторю: останній раз татари махали шапками на Львів у 1695 році).

На цьому місці я хочу підкреслити, що буквально так розуміли ситуацію Львова сучасники подій. 21 липня 1448 р. віт містечка Дзялдова написав до комтура Острода листа, де зокрема повідомляв, що король Казимир виїхав до Львова «**на татарську границю**» [лист з архіва Тевтонського ордена в цілості не опублікований, цитату наведено: *Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu. – «Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700 rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego, króla czeskiego i cesarza, 1316-1378», Gdańsk, 2018, s. 219].*

Далі, ми не маємо ніяких незалежних свідчень про власника Глинян – шляхтича Віндику.

Тут трохи дивно виглядає твердження коментаторів Длугоша, що «битва Віндики біля Львова підтверджується руськими джерелами під 1444 р.» [Rozbiór krytyczny..., s. 330]. «Руські джерела» тут – власне Густинський літопис, у якому читаємо: «В літо 6950 [1442] [...] В це літо татари багато зла наробили біля Львова вогнем і мечем» [Полное собрание русских летописей. – Спб.: 1843 г., т. 2, с. 356 = 2003 г., т. 40, с. 135] – і тільки. За звичаєм автора літопису, на березі проти цього запису він позначив джерела: «Мартин Бельський; Кромер». Отже, 1, тут немає дати 1444 р., є 1442 р.; 2, немає імені Віндики й битви; 3, вся звістка є скороченням того ж Длугоша, запозиченим через друковані історії 16 ст.

Я не заперечую, що подібні випадки зіткнень малих польських відділів із татарами і повної загибелі цих відділів могли мати місце (ну, як «січа при Керженці»), але не бачу підстав визнати за правдивий даний конкретний випадок.

Це – не що більше як ранній прояв «победобесия», коли відсутність реальних успіхів у війні підміняється пишними вигадками. Найбільш відомий випадок – «[28 героїв-панфіловців](#)», «подвиг» яких був від першого до останнього слова вигаданий в Москві в редакції газети «Красная звезда». Длугошу було не першина робити такі патріотичні ампліфікації – пригадаймо його опис битви на Ворсклі [Жарких М. І. Польські літописи про битву на Ворсклі 1399 р. – К.: 2017 р., розділ «[Ян Длугош \(1470-і роки\)](#)»].

При цьому не можна не погодитись із Длугошем – якби польська шляхта справді була така смілива, як то виходило на папері, то татари не наважувались би нападати. Ну, спартанці на це могли б відповісти лаконічно: «Якби».

Також новий момент – міркування Длугоша, що вигнані з маєтків власники (русини, ясна річ) тікали до татар і заради помсти наводили їх на підвладні Польщі землі. Тут, я думаю, маємо узагальнення якогось одного випадку, нам конкретно невідомого, або просто теоретичне міркування, що так могло бути.

Так могло бути, бо «еластична спільнота» польської шляхти була еластичною тільки для своїх (поляків-католиків), а рішуче відкидала чужих. Всі спроби

русинів-українців втиснутися в згуртовані ряди польської шляхти закінчувалися їх повним вигнанням. Навіть козацька верхівка, нобілітована в 1658 році **рішенням сейму**, нічим з тих своїх шляхетських прав не скористалась, а її лідер Іван Виговський був розстріляний справжніми (не саморобними) польськими шляхтичами. «А що, допомогли тобі ляхи ті, си́ну?»

Проте конкретних випадків, щоб вигнані горе-власники наводили татар, і в пізніших часах я не пригадую.

Необхідне спростування

Після розгляду звісток про реальний напад татар 1444 р. треба поговорити про деякі звістки, помилково приточені до цього року. У названій книзі В. Гулевича читаємо:

В 1443–1444 гг. он [Сеїд-Ахмет] опустошал Подолье [Гулевич В. От ордынского улуса..., с. 201 – 202, з посиланням на такі джерела: *Грушевский М.* Барское староство. С. 144–145 прим. 3 (7 января 1444 г.). Ср.: *Seruga J.* [Dokumenty pergaminowe](#) w zbiorach biblijoteczno-muzealnych hr. Tarnowskich w Sucheju. Kraków: Nakładem Juliusza hr. Tarnowskiego, 1936. № 20. S. 20. № 25. S. 22. *Callimachi Ph.* Historia de rege Vladislao / Ed. I. Lichońska; comment. T. Kowalewski. Varsoviae: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. P. 108, 156].

Чи справді так? Чи справді я через властиву дилетантам недбалість пропустив таку масу джерельних свідчень по темі?

У **Грушевського** наведена грамота Теодорика Бучацького для Миколая Фурмана на села Воєводинці та Окунів. Там немає згадки не тільки про Сеїд-Ахмета, але навіть про «хана», а тільки: «Quia terra Podoliae, quae desolationem raganocen[sem] invasionem pati dinoscentur...» [Оскільки Подільська земля, спустошена нападом поганих, цим відрізняється...]. Тут може бути пригадка нападу 1438 р., але ніяк не можна з цього видобути, що запис зроблено по свіжих слідах якогось нового нападу.

У **Ю. Серуги під № 20** наведена регеста грамоти Свитригайла для Радиша на село Козлів, датована 14 березня 1445 р. Нині цю грамоту датують першими роками 15 ст. [*Полехов С.* [Наследники Витовта](#). – М.: 2015 г., с. 511 – 512], а про татар там згадано у зв'язку з можливою «татарською даниною». Де тут Гулевич побачив похід? Де побачив хана? Де побачив Сеїд-Ахмета? – ніяк не можемо зрозуміти.

У того ж **Ю. Серуги під № 25** наведена регеста грамоти короля Казимира для Сенька (руського писаря при Теодорику Бучацькому) на село Вербку в Летичівському повіті. Король мотивував надання «бажанням залюднити знищений край та нагородити вірність Сенька». Знову змушений повторити: тут немає ані Сеїд-Ахмета, ані безіменного хана, ні татар, ні навіть «поганців». Ким / чим край спустошений (саранчою? епідемією?) – з регести не видно. І чому В. Гулевич вирішив приточити документ 1452 року до подій 1443 – 1444 років – я теж не можу збагнути.

Нарешті, **Ф. Каллімах**. Він народився в 1437 р. у Сан-Джмініньяно... Гм, а це далеко від Бердичева? Страшенна глушина, 1500 км (а від Кракова – 1000 км). В цей час і далеко пізніше він не мав ніякого поняття ані про Краків, ані про Польщу, ані про її короля Владислава 3-го. Допіру в 1470 р. Ф. К. випірнув у [Дунаєві](#) – маєтку львівських католицьких архієпископів (звичаю тікати до Москви тоді ще не знали). Архієпископом на той час був Григорій із Санока, і Ф.

К. написав його біографію. Потім Ф. К. прибився до королівського двору в Кракові і учив латини дітей короля Казимира, майбутніх королів – Ян-Ольбрахта й Олександра. У Кракові він і помер в 1496 р.

Безсумнівно, що В. Гулевич не розкривав тієї книги, на яку він «посилається», бо видання 1961 року має інший титул – «De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege libri tres». Менше з тим, коли історик-професіонал дає вказівку, я, дилетант, повинен слухатись.

У Каллімаха сказано:

Tymczasem doniesiono z Polski, że Tatarzy na Podole napadli [...] Korzystali z tego Tatarzy i nadbiegłszy na Ruś i Podole, okropnie krainy te zniszczyli [F. Kallimacha Geminiańczyka [O królu Władysławie](#) czyli O kłesce warneńskiej. – Warszawa: 1854, s. 119, 166].

Я цитую польський переклад М. Гліщинського, а не латинський оригінал, але «татари» у будь-якому перекладі залишаться «татарами». Зрештою, бажаючи можуть подивитись перше видання самостійно [*P. Callimachi Geminianensis [Historia de rege Vladislao](#) seu clade Varnensi. – Augustae Vindelicorum: 1519*].

Коли ж Ф. К. написав оці рядки? Наука цього не знає, знає тільки, що надруковано цей твір вперше в 1519 році. Орієнтовно можна думати, що Ф. К. написав його десь в останні 20..25 років свого життя, тобто в 1471..1476 – 1496 роках. І якщо твір писався через 27..52 роки після смерті короля Владислава, природним мусить бути запитання – а звідки Ф. К. довідався про діяння короля, якого він навіть близько не бачив?

Ну, такими дрібницями справжні академічні історики не переймаються.

Отже, якісь там татари напали на якийсь там Поділля, та ще на якусь там Русь. І це – все, що Каллімах повідомив про татар!

Природне запитання, котре виникло у мене, дилетанта (але не в історика-професіонала) – коли ці напади відбувались?

Тут є над чим подумати, бо в усьому творі Ф. К. немає жодної дати, і поки що не знайшлося бажаючих прокоментувати його з розстановкою дат (ну, так, як пізніший редактор розставив дати у Галицько-Волинському літописі).

Я заглиблюватись у каллімахо-знавство не збираюсь, розгляну нашвидкоруч. Після першого процитованого фрагмента Ф. К. перейшов до справи за участю Телефуса, про якого Длугош писав під 1442 роком. Після другого фрагменту він розповідав про підготовку війни проти турків та участь у цьому бана Франко (у Длугоша цей бан згаданий під 1444 роком).

Висновок: в обох випадках ми маємо скорочення розглянутих вище повідомлень Длугоша.

А хто б сумнівався? Кожен пізніший польський історик, коли писав про події до 1480 року, спирався на Длугоша, і тому перший крок джерелознавчого аналізу тут – порівняти написане пізніше з Длугошем. Ну, про це тільки ми, відставні фізики-теоретики, знаємо, а історики-професіонали на це не зважають.

Паки запитую: де у Каллімаха В. Гулевич побачив «хана»? Де тут він побачив «Сеїд-Ахмета»? Де він побачив дату 1443 – 1444 роки?

Один рядок, так поважно обставлений аж чотирма джерелами, виявився чистою вигадкою, бо жодне з цих джерел **нічого** не говорить про те, що нам повідав В. Гулевич.

Напади татар 1448 року

Від 1448 року маємо декілька татарських новин.

Грудень 1447 – січень 1448 років

Наступна звістка про татар у Длугоша поставлена на початку 1448 р. [тут і далі подаю скорочений виклад Длугоша, не переклад]:

На Різдво [25.12.1447] до Вільна приїхав новообраний польський король Казимир і там приймав послів, у тому числі – від татарського хана [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, s. 67; хан не названий по імені]

Коментарій до цього місця стверджує, що це було посольство від Сеїд-Ахмета, але ханами у близькому часі числились також Хаджі-Гірей та Кічі-Мухаммед, так що цілком неясно, кому Казимир оголосив про своє обрання.

В. П. Гулевич згадує про це посольство у розділі, присвяченому правлінню Хаджі-Гірея:

Дружественные отношения между Литвой и Крымом подтверждает и посольство «татарского императора», которое в конце 1447 г. поздравляло Казимира IV с избранием его польским королем [Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 197 – 198].

Але підстав приписувати це посольство Хаджі-Гірею так само немає.

Літо 1448 року

До літа 1448 року належить також звістка про напад татар на руські володіння короля Казимира. Про це великий магістр Тевтонського ордена писав 1 вересня 1448 р. у своєму листі до бранденбурзького маркграфа Фрідріха 2-го: татари сплюндрували руські землі короля Казимира і Молдавію, а тепер стоять трьома групами при кордоні, й наміри їх невідомі [лист з архіва Тевтонського ордена в цілості не опублікований, зміст наведено: *Polechow S. [Książę Michał Zygmuntowicz](#) – walka o spadek po ojcu. – «Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700 rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego, króla czeskiego i cesarza, 1316-1378»*, Gdańsk, 2018, s. 221].

Коли це сталось? Новина з Молдавії (Сучави) потрапила до Львова, зі Львова – до Кракова, з Кракова – до Мазовії, з Мазовії – до когось із комтурів Ордена, а від комтура – до магістра. Якщо на кожен з 5 переходів покладемо по одному тижню, вийде, що із Сучави новина почала поширюватись десь наприкінці липня. А якщо думати, що татари приходили не до самої Сучави, а кудись на територію Молдавії, то потрібен був час, щоб у столиці про це дізнались і зібрали відомості.

Далі, цю новину магістр пересилав не як окреме повідомлення, як як зведення кількох фактів (двох нападів і подальшого стояння татар). Таке групування новин могло відбутись або в самому Марієнбурзі, або в Кракові – у столицях, куди стікалась політична інформація з різних місць. На такий аналіз і (прикладуючи сучасний термін) *агрегацію* новин теж потрібен був час.

Отже, можна думати, що напад на Молдавію мав місце десь у травні – 1 половині липня 1448 р.

Ну, а як розуміти «руські землі Казимира»? Найпростіший варіант – що це Руське воєводство – не годиться, бо саме в липні 1448 р. шляхта Руського воєводства збиралась у похід проти Молдавії (як нижче), і напад не міг пройти не

поміченим (а Длугош про нього не згадав). Разом з тим руські володіння Казимира тягнулись до кордонів Пскова й Великого Новгороду, так що татарам було куди нападати – чи на Брацлавщину-Волинь, чи на Київщину, чи на Чернігівщину, чи ще кудись. Длугош нападами на територію Великого князівства Литовського не переймався, він згадував про це князівство тільки тоді, коли до Литви приїжджав його король, тому такий напад міг пройти не зауваженим у Длугоша.

Далі, слід звернути увагу: ні в Литві, на у Польщі, ані в Ордені не мали **ніякого поняття** про політичну ситуацію в Золотій Орді, про те, що вона розпалась на кілька незалежних орд, котрі діють самостійно, зокрема, воюють між собою. В джерелах ми бачимо або просто «татар», або в кращому випадку безіменного «татарського імператора». Імена татарських правителів зустрічаються дуже рідко, а кілька імен разом – здається, ніколи не згадуються.

У названих католицьких країнах не переймалися татарськими справами, і компетентність цих джерел щодо татар дуже низька.

І в даному конкретному випадку згадка трьох груп татар, котрі стоять десь на кордоні (кого / чого з ким / чим?) не надається до тлумачення. Чи це три загони, підлеглі одному командиру, чи три незалежних орди, чи просто епічне число *три*?

Менше з тим, сам факт активності татар в районі Молдавії, думаю, не підлягає сумніву.

Серпень 1448 року

Далі Длугош записав, що король Казимир змобілізував військо з Руського воєводства до Галича і прийшов з ним до Кам'янця-Подільського (9.08.1448 р.). Але похід був вимірний не проти татар, як хто-небудь міг би собі подумати, а проти Молдавії, власне, проти князя Михайла Сигізмундовича (сина убитого в 1440 р. великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича і претендента на Велике князівство Литовське). Михайло на той час перебував у Молдавії як гість молдавського воєводи Петра.

Поляки вимагали від Петра видачі їм князя Михайла і ленної присяги перед Казимиром. Видавати Михайла Петро відмовився, але пообіцяв, що не буде гостити його у своїх володіннях, а від ленної присяги він не відмовлявся і вже приїхав був до Хотина.

І тут сталось щось дивне: король замість того щоб прийняти цю присягу, яка уже була повністю підготована, утік з Кам'янця до Литви (ну, про правителів здебільшого не говорять «утік», тільки «поспішно виїхав»...). Представники короля домовились із Петром, що присяга станеться колись при іншій нагоді.

Михайло знову через посла просив Казимира про примирення [ну, королі не можуть просто «мириться», вони можуть тільки «уділити ласку», і так стилізовано у Длугоша]. Але його прохання було відкинуто, і він подався до татар [яких саме – Длугош не повідомив, але мабуть вважав, що висловився цілком конкретно].

При цій нагоді до Кам'янця приїхав Калина – посол від татарського хана [знову не названого по імені] і пропонував допомогу у війні проти Молдавії. Король мав з ним таємну розмову і дав якийсь секретне доручення до хана [Jana Długosza Roczniki..., s. 79 – 80].

Це було у серпні 1448 року, і доручення було секретне навіть для Длугоша.

У коментарі знову зазначено, що це був хан Сеїд-Ахмет, і знову я не бачу причини, щоб справді так було. Можна зробити тільки висновок, що якийсь обмін дипломатичною інформацією між Польщею і татарами в цей час існував, і татари цікавилися воєнною активністю поляків на південному сході.

Вересень 1448 року

Результат таємної дипломатії короля був понад усякі очікування!

Як тільки король вирішив, що мета походу досягнута, розпустив військо і сам поїхав до Литви (21.08.1448 р.), – через 15 днів (тобто близько 5.09.1448 р.) татарський хан **несподівано** [так у Длугоша!] напав на Поділля і захопив багато людей та худоби. У татарському війську бачили й посла Калину.

Подільський староста Теодорик Бучацький, зібравши військо, зустрівся з татарами у якійсь болотистій тіснині і звільнив багато полонених [але про битву із татарами тут не йдеться].

У своїх листах до польських панів Теодорик і руський воєвода Петро Одровонж подали якись невиразні натяки, що напад стався «не без допомоги тих, котрі хотіли привласнити собі згадану землю». Також на зворотньому шляху татарське військо біля Брацлава було прийняте з честю Юршею і забезпечене [Jana Długosza Roczniki..., s. 79 – 82].

В кожному історичному романі про Батия доводилось читати, що татарські послы були одночасно (або навіть переважно) розвідниками (наприклад: *Жарких Н. И. Нашествия Батия и Мамаю на Русь в изображении В.А.Чивилихина. – К.: 2004 г., раздел [В.А.Чивилихин о военном искусстве монголов](#)*), але з конкретними фактами такого роду було скрутно.

І от нарешті в 1448 році бачимо татарського посла Калину, котрий переконався, що польське військо розходиться, і навів татарське військо на Поділля. Зв'язок між цими подіями цілком очевидний.

Як і в попередньому епізоді, про цей напад ми маємо звістку у листі плоцького єпископа Павла Гіжицького до Збігнева Олесницького:

Nic apud nos nullae ad praesens novitates occurrunt scripto dignae, nisi quod homines terrae drogiiczensis, qui cum serenissimo domino nostro Rege contra Tharthores (sic), fines Lithuaniae invadentes processerant, ad propria redierunt, Thartaris in fugam conversis, sed de hoc ipsi v. p. propter litterarum regalium frequentiam melius, quam mihi constare potest [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, t. 1, pars 2, № 40, p. 45].

Оце у нас нині нічого нового (вартого згадки) не трапилось, окрім: коли люди з Дорогичинської землі, котрі з найяснішим нашим паном королем прослідували проти татар, що увійшли у границі Литви, то особливо досягли, що татар обернули на втечу, але про це сам його мосць вам краще у королівському листі викладе подробиці, ніж я могу розповісти. [Переклад В. Талаха.]

Лист було написано після 8 вересня 1448 р., і в ньому йдеться безумовно про той самий похід короля до Кам'янця-Подільського і той самий напад татар. Плоцьк лежить у 650 км на північний захід від Кам'янця-Подільського, тому сподіватись від автора великої компетентності не випадає. Можна припускати, що вояки із Дорогичина (їх участь у поході – це новина для нас!), розходячись після 21 серпня з Кам'янця, по дорозі проходили територією Волині (Великого

князівства Литовського) і тут почули про напад татар. І от хтось із учасників похода прийшов до Плоцька і розповів таку новину.

Від Кам'янця-Подільського до Дорогичина – 500 км, а далі до Плоцька – ще 200 км, тому навряд чи новина могла прийти раніше ніж наприкінці жовтня – на початку листопада 1448 р. Її треба вважати недокладним відлунням вересневого нападу.

Длугош, який був секретарем Олесницького, ясна річ, знав про цей лист, але у своїй історії ним не скористався (противоречья есть, и многое не дельно).

У В. Гулевича, навпаки, з цього вийшов цілий новий епізод: «летом 1448 г. [Сеїд-Ахмет] напал на ВКЛ» [Гулевич В. От ордынского улуса..., с. 202]. Знову бачимо, що у джерелі немає ані імені хана, ані навіть такого титулу, а тільки «татари». Все інше – *xvantiasia bezpidstaviensis* нашого автора.

Наступна звістка міститься у у листі з грудня 1448 р. Збігнева Олесницького до Миколая Лясоцького, який перебував у Римі. Там серед інших справ сказано:

Scire placeat, quod quam primum dominus noster rex ex terris Podoliae egressus est, repente Thartarorum Caesar cum valido exercitu illas ingressus est, et crudelitate barbarica populatus.

Nec ingressum et invasionem huiusmodi refertur et aestimatur sine mandato aliquorum et subordinatione fecisse, prout haec omnia latius ex copiis litterarum domini palatini Odrowansch et domini Theodorici Buczaczski capitanei Podoliae, quas praesentibus includimus, clarius sentietis.

Invalidas habemus ad suggillandum tantum monstrum litteras, et ad deplorandum digne casus nostros, qui ita dietim serpunt, ut semper pertimescamus grave discidium et ruinam [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, [t. 1](#), pars 2, № 45, p. 59 – 60].

Знай також, – коли наш пан король вперше виїхав із Подільської землі, раптово татарський імператор із сильним військом у неї вступив, спустошуючи [її] із варварською жорстокістю.

Про навалу та напад такого роду не знали й не відали, аж поки не прибули деякі листи, які серед усіх розповсюджено, і з копій послань пана воєводи Одровонжа і пана Теодорика Бучацького, подільського старости, які тут додано, ви це відчуєте ясніше.

Ми безсилі, будучи пригніченими такими жахливими листами та від наших справ, гідних плачу, які дедалі поширюються, бо завжди дуже боїмося тяжкого розбрату та руїни. [Переклад В. Талаха.]

Складається враження, що Олесницький коротко зreferував отримані листи, з яких Длугош узяв більше подробиць.

Ще один лист з близького часу (29 грудня 1448 р.) великий магістр Тевтонського ордену надіслав з Марієнбурга до графа Ганса фон Етінгена. У ньому зокрема стояло:

Abir van den landen czu Littauwen vernemen wir, das die Tattern in denselben landen czu Littauwen seyn gewesen und daselbist gebrandt und geheret, vele Volkes van dannen getreben und vaste grossen schaden sollen getan haben, so das sich czu besorgen steet, das sie nach dieselben und ouch die andern beylegenden lande besuchen werden [Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. – Riga-Moskau, 1896, [Bd. 10](#), № 525, S. 386].

Також ми почули із Литовської землі, що татари були у цих литовських землях і там попалили і повоювали, багато людей звідти вивели і мали би починити великі шкоди, і так виглядає, що вони можуть навідатись і в інші поблизькі землі.

Наразі надруковано тільки фрагмент листа, а С. Полехов, який читав його повністю, зауважив, що інші згадані в листі події стались у вересні 1448 р., і отим часом треба датувати і згаданий напад [*Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz...*, s. 221].

Отакі відомості ми маємо про напади татар в 1448 році.

Значення звісток

Подумаємо тепер, яку загальну картину можна виробити з цих звісток.

Стрижнем тут є боротьба князя Михайла Сигізмундовича зі своїм братом у третіх Казимиром Ягелоном. Казимир повторив успіх свого батька і доскочив з великого князівства до польського королівського престолу. Михайло ж думав – чому б і йому не повторити успіх свого стрія Вітовта і не доскочити великого князівства (котре справді належало би йому як спадщина по батькові).

Михайло узяв на озброєння ту саму систему, що й Вітовт: постійно нападати на короля, аж той визнає, що ліпше віддати якийсь кусень напаснику, ніж довести справу до повної руїни краю.

Михайло шукав збройної сили до таких нападів у Мазовії, в Ордені, у Сілезії, Молдавії, Орді і нарешті у Москві. З усіх сусідів Казимира не випробуваною лишилась хіба що Угорщина. Дієву допомогу йому надала тільки Орда, як то бачимо в 1449 р., коли Михайло зайняв Київ, Стародуб, Новгород Сіверський, Брянськ та Клецьк [подробіці у статті С. Полехова]. Якщо перші 4 міста лежали на периферії Великого князівства Литовського в 550..600 км від Вільна, та Клецьк – всього у 200 км! Для мене істотно, що всі ці міста опинились на татарській границі, так само як і Львів.

Михайло неначе віродив стару – з другої половини 11 ст. – систему, коли руські князі-ізгої тікали до Тмутаракані і звідти приходили з половцями добиватись собі «частини в Руській землі». Але нічого він не добився – Орден після грюнвальдського досвіду боявся Польщі і не наважився його підтримувати, а тільки тиск з його боку міг бути вирішальним.

Натомість у нападі татар на Поділля у вересні 1448 р. князь Михайло геть не винний, і тут слід повністю погодитись із С. Полеховим [op. cit., s. 220], що для цього просто не було часу.

Натяки, котрі поробили Одровонж і Бучацький, не могли стосуватись Михайла, бо він був відвертим ворогом короля, і це не було таємницею, всі про це знали. Тому Михайлу могли б закинути таке звинувачення виразно (ну, мокрий дощу все одно не боїться). На Поділля ж могли претендувати або нащадки Спитка Мельштинського, або князь Свитригайло – володар сусідньої Волині. Але звинувачувати Свитригайла – це піднімати нову громадянську війну на додаток до війни з Михайлом (не дратуй лихо, поки воно тихо). Будь-що-будь, тут мова йде не про факти, а про думки польських урядовців з приводу фактів – думки, котрі залишились без політичних наслідків.

Але вони мали історіографічні наслідки. Наприклад, у новій книзі В. Гулевича читаємо:

В сентябре 1448 г. какой-то хан напал на Подолье и сильно разорил его. Длугош связывал это событие с тайными переговорами Казимира IV с Калиной, в их основе лежал польско-литовский территориальный спор, в котором король якобы благоволил ВКЛ. Но эти обвинения не имеют оснований, и нападение на Подолье скорее можно связать с приездом к Сайид-Ахмату II кн. Михаила, прибывшего в его Орду, по данным Ордена, не позднее июня 1448 г. [...] Можно с уверенностью утверждать, что Калина был послом не враждебного Сайид-Ахмата II, а Хаджи Гирея с которым король и вел тайные переговоры в Каменце о грозящей им обоим опасности от Орды [Гулевич В. От ордынского улуса..., с. 201 – 202].

Все не так!

1, Длугош не пов'язував напад із переговорами з Калиною, а тільки розповів про переговори (підкресливши – йому було невідомо, про що говорили; але це відомо сучасному історику через 650 років). Після цього Длугош розпочав наступний параграф, про подальші події, тобто напад.

2, при цій нагоді Длугош не закидав королю прихильності до литовців.

3, Михайло поїхав до Орди із Молдавії після серпня 1448 р. Лист прокуратора Нідзиці до комтура Острода з 19 липня 1448 р. [Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz..., s. 235] подає новини з Мазовії, а не з Орди, і там сказано, що Михайло, коли перебував в Мазовії, збирався їхати в Орду. Нідзиця лежить за 50 км на південний схід від Острода, практично при кордоні Ордена із Мазовією, і природно, що в Остроді першими дізнавалися мазовецькі новини (а може й дбали про їх збирання). Але від Орди Нідзиця лежить дуже далеко (ну, від Солхата – у 1400 км на північний захід), і ясно, що ніяких особливих можливостей отримувати новини прямо з Орди нідзицькі німці не мали. Вони їх і не отримували, цей лист показує ту саму некомпетентність у справах татар, що й інші листи Ордена. І на останок – у листі **зовсім немає** імені Сеїд-Ахмета (від слова **цілком**).

Я думаю, – коли Михайло перебував у Мазовії та міркував, що йому робити далі, він десь висловив думку, що поїде до Орди, і вона дійшла до німців. Але якби він уже перебував від червня в Орді, Казимиру зовсім не треба було би піднімати воєнний похід, щоб виганяти його з Молдавії. Ну і Михайло, якщо справді уже тоді здобув прихильність татар, міг би вчинити щось прямо проти короля, а не бігати до Молдавії і потім назад до Орди.

Простою мовою, весь молдавський похід 1448 р. не вписується у запропоновану Гулевичем реконструкцію подій, а відкинути його цілком теж не годиться, бо перебування короля у проміжних пунктах походу, названих Длугошем, засвідчене іншими документами.

4, Калина названий у Длугоша тільки двічі, але навіть із цих мізерних звісток Гулевич використав тільки першу, а відкинув другу. Показати татарам шлях до Кам'янця, щоб вони там могли грабувати – це, безперечно, вияв прихильності Калини (і Хаджі-Гирея) до Польщі!

Думаю, справу із вересневим нападом можна пояснити простіше. Посол із характерним, чисто татарським іменем *Калина* приїхав дізнатись про наміри польського війська, зібраного біля Кам'янця-Подільського. І дізнався – 1, похід був націлений на Молдавію; 2, король від'їхав, значить дальших дій не буде, походу кінець; 3, військо демобілізується і розходиться.

З такими свіжими й авторитетними розвідувальними даними тільки лінивий не напав би – от татари і напали, **знаючи, що не зустрінуть опору**. Якщо вони справді з'явилися біля Кам'янця-Подільського через два тижні, то виходить, що перебували не далі як за 300 км від нього (5 днів посол повертався, роблячи по 60 км на добу, і 10 днів рухалось військо – по 30 км на добу). Ця віддаль відповідає району десь між Первомайськом і Ананьївом.

При відході татар ми знову бачимо нову подробицю: біля Брацлава Юрша приймав їх «з честю» і навіть «забезпечив» – мабуть, харчами. Можна думати, що цей був той самий Юрша, один із головних партизанів (ну, членів партії) Свитригайла, котрий боронив Луцький замок від поляків у 1431 році. Але Длугош, повідомивши таку нечувану річ, ніяк її не коментував, не говорив ані про зраду, ані про підступи намісника Свитригайла.

Длугош не читав Іпатіївського літопису, а ми читали і знаємо, що попередній подібний випадок мав місце в середині 13 ст., тільки не на середньому Побожжі, а на верхньому, де жили «татарські люди» – болохівці. Не маючи змоги чинити опір татарам самостійно і не маючи надії на верховну владу, вони маневрували як уміли – заради власного порятунку.

Щодо звільнення полонених Теодориком Бучацьким – залишається тільки повторити сказане у попередньому параграфі: так могло бути, але повідомленню не вистачає конкретності, не кажучи вже про підтвердження з інших джерел. Якби ми збирали типові ситуації для історичного роману у стилі «Тараса Бульби» – з практично можливими пригодами, але без конкретних дат / місць / імен (ну, як у повісті Андрія Чайковського «[На уходах](#)», 1924 р.) – цей епізод цілком би підійшов. А так залишається сумнів – чи не додати Бучацького до числа «героїв-панфіловців».

Із Бучацьким виникає ще одне запитання. Ось король приїхав до нього в Кам'янець-Подільський, і збирався укласти договір із Молдавією. Якраз була добра нагода нагадати про грамоту 1442 року [*Грушевский М. С. Барское староство. – К.: 1893 г., прим. на с. 26*], якою король Владислав надав Теодорику землі над Чорним морем, і попросити: «І мені кусочок. Впишіть у договір, щоб молдавани Чорний город мені віддали». Або просити короля підтвердити це надання, або нагадати, щоб молдавський воєвода викупив у нього оцей папір за означену в ньому суму. Але ніяких пригадок цього документу ми в 1448 році не маємо, і виходить, що ця грамота сама в собі містила нагороду (ну, як сучасні ордени).

І оці люди, котрі з бідною захищали від татар Кам'янець-Подільський (точніше, не захищали, а перечікували, поки татари зникнуть самі собою) – збиралися володіти замками і містами на березі Чорного моря!

Подальше спростування, також необхідне

Ну, читач уже, мабуть, звик – якщо я збираюсь писати «спростування», значить, зараз буде щось «із Гулевича». І справді, у нього читаємо:

[Сеїд-Ахмет] в февралі–марте 1448 г. «воевал» Галичину [*Гулевич В. От ордынского улуса... , с. 202; при цьому дано посилання на такі джерела: AGZ. T. XIV. № 1996. S. 253. № 2024. S. 257*].

Але якщо Гулевич на щось «посилається» – треба ретельно перевіряти, що в тих джерелах насправді написано.

Отже, перше, що треба знати – цитовані акти походять із гродської книги **Львівської** землі 1448 року.

Перший з них зберігся дуже фрагментарно, на початку там стоїть:

Nobil. Petrus Zolthanski actor proposuit super Iwanis Armenam fratrem Daud de Leopoli, quia dum Tharthari terram vispiliaverunt alias *roswoyowali* [...] [Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1889, t. 14, № 1996, s. 253; далі текст попсовано, я не хочу в нього вникати].

Шляхетний Петро Жолтанський, позивач, заявив проти вірменина Іваниса, брата Давида зі Львова: коли татари розвоювали землю...

Цей акт записано у книзі між заголовками, датованими 18 лютого 1448 р. і 10 лютого того ж року (так, тут немає суворого хронологічного порядку, мабуть, послідовність трохи поплуталась при перебілюванні актів до книги).

Тут варто відзначити: Жолтанський – із села **Жовтанці** (нині – Кам'янка-Бузького району Львівської області), за 23 км на північний схід від Львова.

Другий акт зберігся повністю:

G[enero]sus dom[inu]s Andreas de Sennow evincebat Iwanis Armenum fratrem Armeni Daud de Leopoli, prout prefatum Iwanis nobil. domus. Petrus Zolthanski citaverat dicens, quia dum Tharthari vispiliaverunt terram Russie alias *woyowaly*, tunc sibi recepit Iohannem iuvenem sui kmethonis dicti Schymkonis de Zolthance et matris Hancze, cum quo iuvene receperunt binos equos alias *dwoge kony* et triginta capras.

Et domus. Andreas evictor dixit, quia eundem iuvenem pro Rutheno Iakowyecz emit in Luczsko apud Iudeum et eundem econtra pro Rutheno vendidit et mercipitores dixit se habere, quos nominavit videlicet Hrynkonem Luthowyenski et Ioskonem Zamoszky de distr. Premisl.

Et Schymko pater cum Hanka matre dixerunt, quia sibi iuveni filio eorum est nomen Iohannes et non Iakowyecz et est Christianus et non Ruthenus.

Et domus. Petrus Odrowansch de Sprowa Pal[a]t[inu]s et C[a]p[i]t[aneu]s terre Russie glis. dedit ad sentenciandum hanc causam post Convencionem prox. tribus septimanis post f[estum] Penthecostes.

Et ibi domus Palts. interrogando dom. Regem et alios dominos, quomodo ista causa sentenciare debet, debet sentenciari [Akta grodzkie i ziemskie..., t. 14, № 2024, s. 257; запис датований 20 березня 1448 р.].

Шляхетний пан Андрій із Сеннова позивався до вірменина Іваниса, брата вірменина Давида зі Львова, що згаданий Іванис незадовго перед тим говорив шляхетному пану Петру Жолтанському: через те, що у той час татари воювали Руську землю, тоді собі отримав юнака Йогана, кметя згаданого Шимка з Жовтанців і матері Ганки, і за названого юнака вони отримали двох коней та тридцять кіз.

І пан Андрій (позивач) сказав, що того юнака як русина Яковича купив у Луцьку у жида, і він того в якості русина продав і сказав, що він отримує п'яницю, при свідках, які звалися відповідно Гриньком Лютовиським та Юском Замостівським з Перемиського повіту.

І батько Шимко з матір'ю Ганкою сказали, що їх юний син зветься Йоганом, не Яковичем, і є християнином, а не русином.

І пан Петро Одровонж зі Спрови, воєвода і староста Руської землі, ухвалив цю справу [відкласти] до [часу] після Зібрання [до] тижня після святого Духа [13.05.1448 р.].

І той же пан воєвода, розпитавши панів короля та інших панів, які можуть свідчити у цій справі, дасть вирок. [Переклад В. Талаха.]

Віктор Талах, переклавши на моє прохання цей документ, подав до нього такий коментар:

До болю трагічна історія русинського юнака, якого спочатку продали у кабалу луцькому єврею, потім єврей продав його поляку, потім він опинився у батьків (мабуть, утік від шляхетного пана Анджея із Сеннова), які, проте, видавали його не за сина, а за свого «кметя», і віддали за двох коней та 30 кіз вірменину у зв'язку із татарським нападом. Можна припустити, що татари сплюндрували їхнє господарство, і щоб вижити, вони обміняли сина – «кметя» на корисну худобу.

А потім поляк його якось зустрів у вірменина і зажадав власність назад. Найтрагічніше те, що вірменину молодика віддали власні батьки, й дуже імовірно, що й у першому випадку, євреєві з Луцька його продали також вони, а не татари (чого татарам було продавати його у Луцьку).

Оскільки єврейська громада займалася лихварством, продали Іванка майже напевно за борги, але єврею він виявився незручним, «п'яницею» (а що він, Талмуд радо вивчати мав після того як рідні тато з матір'ю його у неволю віддали?), і той продав його полякові.

Про життя в поляка досить красномовно свідчить факт утечі (це було небезпечно, до смерті засікти могли, але все ж таки втік). Ну а про те, що сталося далі, я написав.

Утім на суді Шимко та Ганка вдалися до нових викрутів: оголосили свого сина католиком, бо було кілька папських булл, які забороняли утримувати єдиновірців у рабстві (в такому випадку людина особисто звільнялася, але повинна була працювати на колишнього господаря, доки не відшкодує суму, за яку її було придбано). І нащо татари, коли були такі батьки?

Шкода, що невідомо, чим справа закінчилася, гадаю, якщо Іванко виявився православним, його повернули шляхетному панові Анджею з Сенна у кабалу, і той спустив з хлопця не одну шкуру, а якщо батькам вдалося довести, що він католик – теж віддали панові Анджею відпрацьовувати гроші, за які його було придбано, та й ще вірменину Іванису Шимко та Ганка мусили були відшкодувати вартість коней і кіз, якщо виявилось б, що він не знав про справжній статус Іванка-Яковича (а мабуть, так воно і було).

Новелу можна було б комусь із наших класиків написати, якщо б вони цей сюжет знали.

Отак пояснив цю справу Віктор Талах. А скільки таких драм ховається у давніх актових книгах!

До сюжету про батьків, котрі продають своїх дітей у рабство, маємо ще свідчення з близького часу:

Також вони говорять, що продаж дітей не є гріх, тому що вони суть плоди, дані їм Господом для користі, і що Бог викаже їм більше милості там, куди їх поведуть, аніж разом з їхніми батьками [...] Якщо якісь татари потрапляють під нашу владу як невільники, це трапляється тільки тому, що їх викрали або продали у неволю, як я згадав, їхні батьки [Галенко О. Крим у 1438 р.:

подорожні нотатки Перо Тафура. – Україна в минулому, 1996 р., т. 8, [с. 180, 182](#)].

Якщо ми дивимось на такі торговельні операції як на дикість чи навіть злочин, то не так, виходить, дивились на це люди в давнину. Одна із задач історії як науки – просліджувати зміни поглядів, не приписуючи людям минулого наших сучасних думок. Втім, подальші міркування в цьому напрямку виходить за рамки моєї теми.

На мою думку, згадка про напад татар на Руську землю ніяк не пов'язана із суттю самої справи, з отими конями та козами, а має характер хронологічного репера. «Це було в той рік, коли була повінь на Дністрі», «коли була комета», «коли було сонячне затемнення», «коли ~~обрали зелену пнієняву~~ в нашому місті сталась велика пожежа» – всі такі вирази є хронологічними реперами, котрі прив'язують потрібну оповідачу подію до якоїсь загально відомої пам'ятної події або до року, коли сталась ця пам'ятна подія.

Для людей мало освічених така хронологічна система значно доступніша і зрозуміліша, ніж числення абстрактними безликими числами, до того ж досить великими (це нині ми сміливо оперуємо мільонами і навіть мільярдами, а давніше великі числа не так легко давались людям). Ще наприкінці 19 ст. в Галичині говорили: «То сі тогди діяло, як кошуцька війна була», тобто угорське національне повстання 1848 – 1849 рр. [*Франко І. Я.* Галицько-Руські народні приповідки. – Етнографічний збірник, 1907 р., [т. 23](#), с. 300].

Навіть якщо припустити, що уся справа із продажем хлопця розпочалась **внаслідок** нападу татар (а не просто **тоді, коли напали татари**), то ясно, що побувати у трьох панів, заробити репутацію «п'яниці» (неповнолітньому?), отримати два імені й дві релігії, тікати і знову попастися хлопець не міг в один день. Скоріше можна думати, що справа, котра розгорталась на теренах двох сусідніх держав, від Луцька до Лютовиськи (а це 250 км), тягнулась кілька років, аж поки докотилась до суду.

Отже, обидві згадки нападу татар показують нам, що предмети судових справ стосуються «того року, коли напали татари». І цей рік зовсім не важко вирахувати. Це був уже розглянутий нами напад 1444 року на Львівську землю, і про нього у Жовтанцях безперечно пам'ятали.

На той час – у середині 15 ст. – ще можна було так датувати події, бо напади траплялись відносно рідко. У кінці того ж століття таке датування виглядало б як «того року, коли навесні розтанув сніг», бо татари привчилися нападати регулярно.

Ці судові справи є відгомонам нападу 1444 року, і не говорять про нові, ще не відомі нам напади.

Але у В. Гулевича виходить, що татари в 1448 році нападали аж двічі – один раз у лютому, а другий раз у березні (і на одне й те саме село Жовтанці, виходить?). І не просто татари, а сам хан! І не аби-який хан, а конкретно Сеїд-Ахмет!

Все це – помилкова інтерпретація лапідарних звісток дуже мало вивчених джерел. Ніяких нових «нападів татар» у 1448 році з них витягнути не можна.

Справи з татарами (1449 – 1451 рр.)

1449 рік

На дії князя Михайла Сигізмундовича із татарами на Сіверщині у 1449 році я не можу зараз відволікатись, зауважу тільки, що в опис цих подій Длугош не назвав імені хана і навіть про самого хана не згадував, тільки про «татар» [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, [s. 88](#)].

Ну, і щоб два рази не вставати: якщо побачите у В. Гулевича:

Казимир IV вынужден был отправить против хана [Сеїд-Ахмета] сильное войско, поскольку тот обещал кн. Михаилу помощь в борьбе за трон ВКЛ [Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 202, із посиланням на Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae... – Riga-Dorpat, 1833, [Theil 1](#), № 1708, S. 357],

– то знайте, що в названій регесті згадано тільки «литовського князя Михайла і татар», а немає згадки про хана ніже його імені.

Більше про ці дії Михайла і татар – у статті С. Полехова [*Polechow S.* [Książę Michał Zygmuntowicz](#) – walka o spadek po ojcu. – «Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700 rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego, króla czeskiego i cesarza, 1316-1378», Gdańsk, 2018, s. 223 – 224].

Далі Длугош розповів, що на з'їзді у Петрокові в грудні 1449 р. «відбулося багато корисних розмов, а особливо на тему оборони Русі й Поділля від татар» [Jana Długosza Roczniki..., [s. 99](#)].

«Корисні розмови», мої любі, невдовзі дали свої наслідки, як ми ще побачимо.

Молдавська пригода 1450 року

На початку цього року Длугош розповів про похід [нашого знайомого](#) Яна з Сенна (названого тут Олеським, володаря Олеська в Буському районі Львівської області) у Молдавію.

За наказом короля Казимира Ян вигнав воєводу Богдана і передав головні замки Молдавії воєводі Олександру (попри його неповноліття). При цьому королю радили, аби він не упустив доброї нагоди: вигнав Богдана, Олександра винагородив би якимось маєтком на Русі, а корисну землю Молдавію, багату також завдяки своєму порту Білгороду, захопив і приєднав до Польського королівства. Але король на це не пристав, а наказав львівському воєводі Петру Одровонжу [іншому [нашому знайомому](#)] разом із сандомирським каштеляном Предбором з Конєцполя зібрати військо і допомагати Олександру проти Богдана [Jana Długosza Roczniki..., [s. 103](#) – 104].

Чим це повідомлення для нас цікаве? А тим, що поляки уже не покладались на паперові «порти і міста», подаровані Теодорику Бучацькому в 1442 році. Замість них вони планували захопити цілком реальний порт Білгород. Користь від нього через три роки зійшла до нуля, бо турки захопили Константинополь і вся чорноморська торгівля була зруйнована.

Але Петро Одровонж того вже не побачив...

24 червня 1450 р. нове польське військо прибуло до Львова, звідти рушило до Кам'янець-Подільського, де до нього долучився загін з Поділля на чолі з

Теодориком Бучацьким (ну як же без нього будуть ділити Молдавію?!). Військо дійшло до міста Липовець над річкою Липовець і тут уклало мир із... Так, із Богданом, визнавши його воєводою Молдавії! Варто було трудитись?

Після такого славного успіху поляки почали відступати, але біля [села Красне](#) (нині Васлуйського повіту в Румунії, над рікою Сіретом) військо Богдана напало на них і збило на пір'я. Загинули Петро Одровонж, [наш знайомий](#) Михайло Бучацький (небіж Теодорика, в рамках моєї нумерації – 4-й) та інші (всього Длугош назвав 9 імен). Це сталося 6 вересня 1450 р. [Jana Długosza Roczniki..., s. [106](#) – 109], і саме цю подію називають битвою на Красному полі.

До цього можна хіба додати, що місто Липовець, якого не знайшли коментатори Длугоша, може бути сучасним [селом Липовець](#) Васлуйського повіту Румунії – воно лежить у 10 км на захід від згаданого села Красне.

Теодорик Бучацький врятувався з цієї нещасливої для поляків битви і міг на власному досвіді переконатись, що реально володіти портами й містами на Чорному морі – то не така легка справа, як отримувати папери, хоча б і від самого короля.

Напад татар 1450 року

Про цей напад Длугош розповів так:

Хан Сеїд-Ахмет, почувши, що поляки з Русі й Поділля пішли до Молдавії, несподівано напав на Поділля й Русь з великим військом. Воно поділилось на відділи, дійшло аж до [Городка](#) (на захід від Львова), пройшло околиці [Олеська](#), дійшло до границі Белзької землі і мало що не злапало мазовецького князя Владислава, котрий полював у тих місцях. Паніка була така велика, що ніхто не думав боронитись, а тільки тікати [Jana Długosza Roczniki..., s. [109](#) – 110].

Тікати! Такий був перший наслідок «корисних розмов» про оборону від татар.

Ну і молдавські недобитки, коли повернулись до своїх осель, – продовжував Длугош, – гірко нарікали, що під час їх відсутності їх жінок і дітей забрано в неволю.

«Жадность фраера сгубила, або Шукаючи чужої землі, свою втратиш» – таку назву можна було би дати цьому акту оголошеної вище трагікомедії.

Несподівано! Ніколи такого не було і оце знову! Попередніх чотирьох випадків було не досить, аби переконатись: татарам властиво нападати на сусідні землі, де вони не зустрічають **ніякого** опору.

Але що справді було несподівано – так це звернення короля Казимира до папи Миколая 5-го, котрий у відповідь оголосив 7 грудня 1450 р. **свято** у володіннях Казимира з нагоди **перемоги** над татарами і відпустив гріхи переможцям! [Регеста: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. – К.: 1972 р., № 167, с. 94].

Эй, Полкан! Труби победу!

Я домой с невестой еду!

Як бачимо, клоуни при владі бували й раніше, не тільки в наш час.

Щодо географії цього набігу можна зауважити: Белзька земля лежала зовсім поруч із Олеськом, до неї належав Буськ (20 км на захід від Олеська), Сокаль (72 км на північний захід), та й сам Белз лежав у 80 км на північний захід від Олеська. І всі ці міста тепер були «на татарській границі».

Я не думаю, що Сеїд-Ахмет справді знав про польських похід у Молдавію і поставив свій напад у залежність від нього. Вважаю це випадковим збігом у часі, з якого Длугош зробив причинний зв'язок.

Я думаю, що цей напад відбувся у двох не дуже ясних для мене записах Львівського гродського суду, зроблених 23 січня 1451 р. В обох сказано:

Iura / termini castri positi sunt quatuor septim. propter gweram Tartharorum [Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1889, t. 14, № 2385, 2386, s. 308].

Строки судового розгляду у замку встановлено за чотири тижні через татарську війну.

Ясно, що це не означає якийсь новий напад татар на Галичину, як уявляє собі В. Гулевич [Гулевич В. От ордынського улуса..., с. 206], тому що і перед тим, від самого літа 1450 року, і після того, у перших місяцях 1451 року, записи до гродської книги вносились регулярно і ніяка «татарська війна» їм не заважала. Я думаю, що відкладення цієї однієї справи Петра Волчка проти Сандковича (№ 2385) було пов'язано з особистими обставинами сторін (наприклад, хтось не міг прийти на суд своєчасно, і виставив як причину «татарську війну». Можливо, просто було «запалення хитрості», коли сторона, котра відчуває свій програв, намагається відтягнути вирок).

Нарешті, не можна повністю виключити, що «татарська війна» – це якийсь фразеологічний зворот, як у Степана Руданського «турецька війна» евфемістично позначала забаву з чужою жінкою ([Війна](#), 1859). Добре, що тут ми маємо докладний текст, а якби мали тільки згадку «анекдота Руданського про турецьку війну» – можна було би бозна що подумати. Із того, що словника таких зворотів, уживаних львівськими латинськими писарями у 15 ст., ще не складено, не впливає, що таких зворотів не могло бути. Писар нотував справу так, щоб було зрозуміло йому, писареві, і зовсім не дбав про зрозумілість написаного для сторонніх людей. Нотую це міркування задля того, що при розборі мало зрозумілих повідомлень не слід нехтувати ніякими можливостями.

1451 рік

А що ж думав собі уряд Великого князівства Литовського, котре номінально «володіло» Брацлавщиною? Як він поставився до перетворення цієї землі на прохідний двір для татарських нападів на території, що лежали далі на захід?

Литовський уряд на чолі із великим князем Казимиром провів нараду у Вільні на початку 1451 року, на якій обговорювалось питання... як відібрати Поділля та Луцьк від поляків, власне, від польського короля Казимира! [Jana Długosza Roczniki..., [s. 112](#)]

Казимир, прецінь, почувався на своїх двох стільцях цілком упевнено й діяльно інтригував з литовцями проти поляків, а з поляками – проти литовців. Я уже був реферував справу словесної боротьби за Поділля (за Длугошем) [*Жарких М. І. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «[Длугош про справу Поділля](#)»*], але в контексті розгляду татарських нападів ця нарада виглядає особливо комічно. Мало було литовцям одного воза без коліс у вигляді Брацлавщини, так треба ще й другий такий самий віз придбати у вигляді Поділля!

Литовські пани нічого не забули і нічому не навчилися. Досвід кам'янецької революції 1430 року показав дуже виразно, що не можна володіти Поділлям усупереч волі місцевої шляхти, котра уся була польська.

При цій нагоді Длугош пригадав, що Луцьк (у якому княжив на той час Свитригайло) був частиною Польщі. Це була увертюра до наступних розмов на тему: от старий хворий Свитригайло помре (це сталося 10 лютого 1452 р.), то добре було би з цієї нагоди приєднати його володіння до Польщі. У змаганні за перетягання возу без коліс з'явився, таким чином, новий гравець. Але за весь час волинського княжіння Свитригайла Длугош не згадав про нього жодного разу – ця «частина Польщі» його не обходила. І в такий спосіб Волинь разом із Брацлавщиною опинились «поза зоною досяжності» історичних джерел.

Ще одна згадка про напади татар міститься у листі краківського воєводи Яна Тенчинського, відісланому з Тенчина близько 11 червня 1451 р. до з'їзду сенаторів у Петрокові:

Cognita namque est v. dom. continua terrae Russiae depopulatio et christiana gentis per impios Tataros abductio in miseram servitutem, quarum exuberans calamitas omnium mentes audientium perturbat, cum non sit dies unica, qua secure in domibus se sperant permanere [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, t. 1, pars 2, № 112, p. 120].

Відомо вам, вельможним панам, що Руська земля постійно спустошується, а християн нечестиві татари викрадають у нещасне рабство, про надмірні лиха яких всі чули й переживають, і це не перший день, що [вони] не сподіваються у своїх домах безпечно перебувати. [Переклад В. Талаха.]

Безперечно, це не є пригадка якогось одного конкретного нападу, а узагальнене бачення ситуації. Маємо тут зразок отих «корисних розмов», які вели польські урядовці з нагоди татар.

І з цього приводу слід запитати: а де ж аналогічні меморандуми руського та подільського воєвод? Хіба вони не сенатори? Та й каштеляни на цих землях водились, і єпископи були у Львові та Кам'янці-Подільському, теж сенаторську гідність мали. Чи їх татарські напади не обходили?

Напад татар 1452 року

Напад на Рів

І от у клопотах в справі володіння Луцьком, котрі виникли після смерті князя Свитригайла (10 лютого 1452 р.), як польські, так і литовські очільники цілком занедбали татарську справу.

Але татари про неї пам'ятали, і про наступну пригоду Длугош розповів так:

У четвер перед святом св. Іоана Хрестителя [отже, 24 червня 1452 р.] татари, вдершись на землі Поділля, наробили багато шкод, убиваючи християн і палячи села. Здобувають також замок Рів і беруть у ньому в неволю шляхтича Стогнева Рея гербу Окша, із жінкою та дітьми, і забивають зем'янина Мрочку та інших зем'ян, а інших людей запроваджують до жорстокої неволі.

Твердили, що це нещастя трапилось через те, що подільський староста Теодорик Бучацький брехав, що умістив у степах сторожу, аби вона донесла про раптовий татарський наїзд. Докоряли йому, що він ніколи того не зробив [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, s. 148].

Відлуння цього запису, запозичене через друковані польські історичні праці 16 ст., маємо в Густинському літописі:

В літо 6960 (1452) [...] цього літа татари великі пакості на Поділлі поробили, і Бар спалили, а потім і довкола Львова пакості творили; і не могли їх наші перемогти [Полное собрание русских летописей. – Спб.: 1843 г., т. 2, с. 356 = 2003 г., т. 40, с. 136, з посиланням на Кромера та «Мартина Бельського»].

В цьому записі цікаво все!

Перш за все – село Рів на річці такої ж назви (майбутнє місто Бар). Воно вперше згадується в 1435 р. – було надане Георгію Кунцовичу, а в 1443 р. було надане Стогневу Рею [Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 8, № 2446]. Тепер ми бачимо тут **замок**. Де саме він знаходився – невідомо (збережене замчище в Барі веде початок від 1530-х років), і так само невідомо, що це була за споруда. Скоріше за все, це був двір, обгороджений дерев'яним частоколом, як і більшість замків України.

Але все ж таки це було якесь укріплення, котрого раніше ми не бачили, і котре прославилось тим, що його захопили татари. Татари, мої любі! озброєні в аркани, захальні ножі та луки зі стрілами – здобувають укріплення! (Ми, татари, здобули замок? Де замок? Що за замок? Ми не знаємо ніякого замка! Ми хотіли тільки дізнатись, чи цей частокіл від вовків добре стоїть, і злегка його постукали, а воно он що вийшло! Ай-яй-яй!)

Таке траплялось не дуже часто, і тому можна зрозуміти, що даний випадок наробив шуму.

Також ми тут не бачимо імені татарського командира, котрий вчинив цей напад. Думаю, що польські розвідники (якщо такі взагалі були) не зуміли його дізнатись.

Також ми тут бачимо першого відомого нам на ім'я шляхтича, який потрапив у татарський полон (і мабуть не повернувся з нього, бо більше про цього Стогнева не чути).

Також ми тут бачимо *зем'ян* (нібито як шляхтичів, але *podlejszego gatunku*) – вперше на цій території, далі цей термін буде зустрічатись часто.

Далі, Рів розташований на крайньому сході Подільського воєводства, при його межі із Брацлавщиною, тобто у зоні відповідальності Теодорика Бучацького як подільського старости.

Але староста – посада адміністративна (судова) і господарська, а командувати військом мав би воєвода, хіба ні? Так от про подільського воєводу – Грицька Кирдея – тут не йдеться, неначе його взагалі не існувало.

Теорія і практика степової сторожі

Бачимо тут першу згадку про степову сторожу – новий тактичний прийом, котрий слід вважати результатом осмислення досвіду попередніх татарських нападів.

Але ж Подільське воєводство ніде не межувало зі степом, на півдні воно було обмежене середньою течією Дністра, а на сході – річкою Мурафою, за котрою починалась уже «литовська» Брацлавщина. Здавалось би, обов'язок тримати польову сторожу і надавати якщо не воєнну допомогу, то принаймні інформацію про рух татар лежав на литовській стороні.

Так біда була в тому, що сторожу треба організувати й забезпечувати, а для цього потрібно начальство. І саме його – начальства – на «литовській» Брацлавщині ми не бачимо, і Теодорик це знав краще за всіх, тому й не покладався на допомогу з брацлавського боку, ігнорував цей «державний кордон» і виставив сторожу у степи.

Степи ж починаються на південь від Кодими, і можна спробувати провести «командно-штабну гру» на тему «Розгортання степової варти».

Приймемо умовно, що ми виставили варту в районі сучасного Первомайська, при гирлі Кодими. Звідти до Кам'янця-Подільського – 330 км, і забезпечення варти на такій великій віддалі – само по собі непросте завдання. Бажано було би мати базу для неї десь у ближчому тилу, у тому ж Брацлаві, але він у нас – «литовський» і в нашій грі участі не бере.

Отже, татари наблизилися, і варта їх своєчасно помітила, і зуміла відійти непоміченою, і не стягнути за собою погоні. Позначимо цей день через X , і від нього будемо рахувати далі. Через 5.5 діб ($X + 6$) варта, долаючи по 60 км на добу, принесла вість про татар до Теодорика в Кам'янець.

Далі припускаємо, що Теодорик не став говорити гінцю: «Приходь до мене на наступному тижні, коли я буду в кращому гуморі», а негайно підхопився і розписав мобілізацію своїх сил, призначивши збір через тиждень у Кам'янці ($X + 13$). Тут ми припускаємо, що упродовж тижня зможуть зібратись воїни, що живуть не далі 100 км від Кам'янця.

Далі постає питання – куди рухатись? З одиничного спостереження варти нелегко зміркувати, куди йдуть татари і які їхні наміри. Але припустимо, що командир визначив усе правильно і вирішив зустріти татар на вододілі Дністра і Бога (в майбутньому цей шлях отримає назву Кучманського).

Щоб вийти на цей шлях близько Бара, треба пройти 90 км, або три дні ($X + 16$). Так біда в тому, що татари, коли уже вирушили в набіг, не будуть монятись на Кодими, а будуть рухатись далі на захід, і за ці 16 днів можуть пройти до 480 км і опинитись далеко західніше, десь біля Бережан чи Галича, а до Бара вони можуть дійти в момент $X + 9$.

Висновок із цих розрахунків простий: при такій системі сповіщення й мобілізації кам'янецький загін здатен лише чекати на повернення татар, щоб перестріти їх на зворотньому шляху. Навіть якби випала така удача, що вість наспіла до Кам'янця, коли військо стояло там наготові (не треба 7 днів на мобілізацію) – то й тоді воно могло б вийти назустріч татарам в район Бара лише при великому напруженні сил.

Інший варіант системи сповіщення міг би полягати у винесенні варті ще далі на південний схід, наприклад, в район Каховки на Дніпрі (550 км від Кам'янця; припустимо, що на папері це можливо). Тоді вість прибуде в Кам'янець в день $X + 9$, сили будуть змобілізовані в день $X + 16$, а в район Бара вони вийдуть в день $X + 19$. А татари за цей час устигнуть пройти від 400 км (Брацлав) до 570 км (Хмельницький – Городок – Кам'янець-Подільський). Знову виходить, що перестріти татар зустрічним маршем досить складно. (І то про такі «дрібниці» як співвідношення сил ми тут не говоримо.)

І вся ця система спрацює тільки при **одночасному** виконанні **усіх** наступних умов:

- татари не злапали вартових на їх посту і не перехопили по дорозі;
- гонець, несучи тривожну вість, здатен житись одними сухарями (або рухатись по 60 км на добу, або варити обіди);
- гонець мав коня, тренованого на такі пробіги, і не спалив його по дорозі. Це, до речі, важлива причина поспішати не кваплячись, бо ніяких *ям-ів* (поштових станцій, де можна змінити коня) тут «яко на Україні» не тільки не бачено, але навіть не чувано;
- гонець їде найкоротшим шляхом, неначе у нього є пристрій з цифровою картою і geographic positional system (слідування вододілам додає 20 – 30% до ортодромії); ліси, яруги, річки – не перепона для нього; він не може ні заблукати, ані збитися з дороги;
- гонець не закохається по дорозі у якусь чорнобривку і не скаже собі потім: «А бий вас лиха година! Я ж іще три тижні тому мав передати спішне повідомлення!»;
- воєвода, до якого прибув гонець, перебуває на своєму місці (ну, в Кам'янці в нашому випадку); він не поїхав кудись по інших справах;
- воєвода не став посилати гінця «від Анни до Кайафи», не став йому говорити «це не моє воєводське діло, йди до старости чи до каштеляна» (а в нашому випадку виступає не воєвода – Грицько Кирдей, а саме Теодорик, на щастя – староста і каштелян в одній особі);
- воєвода почувався добре на здоров'ї (а він старий і мабуть хворий; в нашому випадку Теодорику було десь під 70 років);
- воєвода вислухав гінця і повірив, що той не прибріхує й не перебільшує;
- воєвода надав повідомленню про татар високий пріоритет (скажімо, якщо король кличе воєводу на інші війну, а тут говорять про якийсь там напад якихось там татар – що має робити воєвода?);
- важливі для всієї справи моменти не припадали на феральні (нещасливі) дні, у які не слід було нічого починати;
- воєвода має технічну змогу оголосити мобілізацію (вона неможлива, наприклад, у випадку, коли місцеве військо вже відтягнуто на інший театр, не конче у Молдавію);

– шляхта воєводства має добрі стосунки з воєводою і виконує його накази.

При бажанні цей перелік можна ще поповнювати необхідними умовами, але й так ясно – для успішної протидії такому рухливому ворогу, як татари, територіальне військо (*landwehr*) мусить працювати як добре налагоджений годинник.

І зібрати військо у Кам'янці – це тільки необхідна умова. Далі треба вирішувати, що починати, а для цього треба мати розвідувальні дані – де перебувають вороги, куди рухаються і в яких силах. А з цим ми уже бачили проблеми – в розглянутих вище повідомленнях про напади татар ніде немає вказівок на напрямки їх руху, і цілком можливо, що поляки й не знали нічого про рухи татар, а бачили тільки наслідки нападів – згарища й руїни (ну, і втікачів).

Все це не означає, що система раннього попередження про напади була зовсім без користі – вона принаймні давала можливість місцевому населенню ховатись (де була така можливість), але для активної оборони, для відсічі нападникам вона була необхідним, але не достатнім елементом.

Теодорика звинувачували в тому, що він збрехав про степову сторожу, а насправді її не було. В латинському тексті тут стоїть *fingebat* (брехав) [Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 12, 1445-1461. – Cracoviae: 2003, [p. 133](#)], у польському перекладі *klamal* (те саме).

Тому В. Гулевич невірно реферує справу:

Вину за это возложили на подольского старосту Т. Бучацкого, который, несмотря на стражу в степи, не смог ни предотвратить нападение, ни даже предупредить о нем [Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 207 – 208].

Хоч як я скептично ставлюсь до спроб поляків боротись із татарами, тут мушу сказати, що звинувачення на адресу Теодорика безпідставні.

Гладко было на бумаге,
Да забыли про овраги,
А по ним – ходить.

Організувати (вперше!) степову сторожу і управляти нею з віддалі триста кілометрів – то не така проста справа (сидіти при пиві у краківському шинку однозначно простіше).

З'їзд у Серадзі

Через два місяці після згаданого нападу татар, але цілком незалежно від нього, відбувся з'їзд вищих керівників Польщі у Серадзі (це 650 км на північний захід від Кам'янця-Подільського, так що татари з'їзду не загрожували). Король перебував там 29 серпня – 3 вересня 1452 р., і слід думати, саме там Длугош почув те бурчання на Теодорика, котре ми розглянули вище.

Менше з тим, король **нагородив** Т. Бучацького: йому була надана грамота на село Ольчедаїв із присілками [Архив юго-западной России. – К.: 1890 г., ч. 7, т. 1, № 87, с. 170 – 173]. У грамоті містилося зобов'язання (чи рекомендація?) збудувати в Ольчедаєві **кам'яний** замок. Докладніше про паперову веремію навколо цього «замку» я сподіваюсь поговорити окремо, а на цьому місці можна відзначити, що король намагався укріпити східну границю свого володіння (Подільського воєводства в межах Польщі), котра межувала з іншим його володінням (Брацлавщиною в межах Великого князівства Литовського).

Формально це виглядало смішно, але полякам і королю було не до сміху, бо вони розуміли: сподіватись на укріплення кордонів Брацлавщини, побудову якихось замків там – марно, і треба робити що можна.

На тому ж з'їзді король дав наказ краківському каштеляну Яну з Чижова і краківському воєводі Яну з Тенчина – зібрати у Польщі досвідчене військо, закликати до нього мешканців (ну, польську шляхту) з Русі й Поділля та військо молдавського воєводи Олександра і вдарити на татар, **якщо вони учинять напад**. При наказі командирам було дано «кілька тисяч гривень» (я думаю, на оплату найманих відділів) [Jana Długosza Roczniki..., s. 154].

Тут цікаво наступне: наказ був даний найвищим світським сенаторам королівства (гетьманів тоді ще не існувало) – представникам столичного Краківського воєводства. Це мало би свідчити про серйозність наміру короля і про мобілізацію проти татар частини головних сил королівства (можна думати, що краківські сенатори перш за все закликали би шляхту свого воєводства, найбільш густо населеного).

Також цікаво, що на доповнення до ополчення шляхти до боротьби планувалось залучити наймані відділи. Такий спосіб формування війська було використано в наступній війні з Тевтонським орденом і далі наймане військо все більше і більше відтісняло традиційний механізм мобілізації (посполите рушення). Тут ми стоїмо при початку цього процесу.

Також мені не зовсім зрозуміла згадка про воєводу Олександра. У польському перекладі Длугоша, який я скрізь цитую, стоїть, що поляки мали об'єднатись з ним проти татар, а коментатори цього місця написали, що похід був вимірний проти татар і Олександра [Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445 – 1480. – Wrocław: 1965, t. 2, s. 46]. Я не можу заглиблюватись у цю справу.

Нарешті, інструкція для командирів передбачала, наскільки я можу зрозуміти, обмежену активність – не шукати татар, де б вони не були, а очікувати їх нападу.

Віддавши такі спасенні накази, король вирішив, що зробив для порятунку вітчизни все, що міг, і подався до Гродна – полювати [Jana Długosza Roczniki..., s. 154]: «Царствуй, лёжа на боку!»

Така поведінка короля виглядає трохи смішною, але що іще він міг зробити? Хіба йти ганяти татар самому?

Напад на Львівську землю

А що ж татари? Вони мало зважали на зібраний поляками з'їзд (скоріше за все, просто не знали про нього) і напали на Руське воєводство, пустошачи аж до Львова. На їх чолі стояв хан Сеїд-Ахмет. Щодо дати нападу у Длугоша є дві вказівки: 1, під час з'їзду в Серадзі; 2, під час жнив. З цього я виводжу, що напад був у в серпні 1452 року. Татари мало не злапали галицького каштеляна Яна Княгиницького, але обмежилось на пограбуванні його обозу.

Новий тактичний прийом, застосований татарами, – відзначив Длугош, – полягав у тому, що вони робили вигляд, що уже відходять із награбованим, а потім, коли люди виходили з криївок (жнива ж, один день весь рік годує!) – повертались і хапали нових полонених.

Длугош записав, що так вони повторювали п'ять разів, але не назвав місцевостей, де саме це сталося [Jana Długosza Roczniki..., s. 155].

До дуже близького часу належать два записи у книзі Львівського гродського суду. Перший з 30 серпня 1452 р. стосується відкладення розгляду позова Франциска з Дев'ятників проти Гунцера з Ходоркович «через напад татар» (*propter insultum Thartharorum*). Другий запис з 23 вересня 1452 р. теж фіксує відкладення справи (здається, між тими ж Франциском та Гунцером) «з причини, що ворожі татари були в Руській землі» (*hoc ideo, quia Tharthari inimici sunt in terra Russie*) [Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1889, t. 14, № 2679, 2682, s. 348].

Село [Дев'ятники](#) (нині Жидачівського району Львівської області) лежить у 40 км на південний схід від Львова, а Ходорковичі, на мою думку – [Ходорківці](#) того ж району (35 км на південний схід від Львова і всього 6 км на північ від Дев'ятників). Не думаю, що ці записи означають напад татар на зазначені села. Якби вони напали і схопили Франциска та / або Гунцера, то і справи між ними ніякої не могло би бути. А між тим обидва вони, особливо Франциск, згадуються у пізніших записах львівського гроду. Можу повторити те, що сказав з нагоди подібних записів 1451 р. – напад татар був притокою для відкладання справи, але сама вона від цього нападу не залежала.

Я не вірю, що можна було аж п'ять разів нападати на одну й ту саму невелику місцевість. Типово кожна хитрість удається тільки один раз, так що можна думати про один «рецидив» нападу на одне місце. Думаю також, що це могла бути не свідомо тактика татар, а просто перетин маршрутів різних загонів: один загін напав на дану місцевість і відійшов, а другий загін, який заглибився далі, повертався іншим шляхом і знову пройшов через ту саму місцевість.

Для такої деталізації у нас бракує джерельного матеріалу, бо поляки не мали ніякого поняття про структуру війська нападників. Також я думаю, що це були ті самі татари, котрі наприкінці червня «відмітили відрядження» у Рові і рушили далі на захід, щоб відмітитись ще й Львівській землі.

Отже, система боротьби із татарами шляхом проведення з'їздів та полювання виявилась не дуже позитивною. Більше того – Длугош відзначив, що в момент нападу всі місцеві начальники були на з'їзді, а не на своїх місцях (ну, про подільського старосту і каштеляна Теодорика Бучацького ми це знаємо напевно), тому місцева шляхта була позбавлена необхідного проводу і не могла зробити навіть видимості опору. Ну, вище я зазначив: система територіальної оборони скрахає, якщо воеводи не буде на місці. Ось і приклад маємо...

А що ж отці-командири, котрих король послав на татарську війну? А нічого (від слова *зовсім*).

Порахуйте самі: від Серадза до Кракова – 190 км (нехай буде 5 днів дороги, не 6 і не 7); в Кракові оголошено мобілізацію – ще 7 днів (і то це надзвичайно швидка мобілізація!); від Кракова до Львова – 300 км (10 днів). Разом уже 22 дні. Виходить, що доблесне польське військо могло прибути в загрожений район не раніше за кінець вересня, коли татари – як і слід було сподіватись – зникли самі собою.

Могло прибути, але ж не прибуло! Ніякої згадки про те, що обидва Яни хоч рипнулись в цьому напрямку, ми не маємо. Маємо натомість згадку, що зібране у Краківському воеводстві військо мало рушити **на захід**, на Сілезію, але й того не

виконало через пошесть [Jana Długosza Roczniki..., s. 153]. Наступна згадка про Яна з Чижова у Длугоша належить до початку 1453 року, коли він отримав у держання Освенцім (50 км на захід від Кракова, подалі від татар), а потім обидва Яни прибули на новий з'їзд до Парчева (3 – 6 червня 1453 р.) [Jana Długosza Roczniki..., s. 171, 177].

Мимоволі пригадується старий радянський анекдот: «Василий Иванович! Там, в лесу – белые!» – «Отстань, Петька, не до грибов».

Відлуння якогось із нападів татар на Львівську землю маємо в записі львівського гродського суду від 24 травня 1454 р., у якому йде мова про опіку над дітьми пана Павла Печихвостського. При розгляді справи львівський хорунжий Юрій Струмило заявив: «оскільки згаданий маєток був зруйнований татарами, то...» (*eadem bona fuerint devastata per Thartharos*) [Akta grodzkie i ziemskie, t. 14, № 3121, s. 411].

Про який саме маєток ідеться – з документу не видно, а заглиблюватись у маєткові стосунки шляхтичів, ангажованих у цю справу, я не маю змоги.

Печихвости – село у Кам'янка-Бузькому районі Львівської області. Це – 27 км на північний схід від Львова і 42 км на захід від Олеська. Можливо, це був єдиний маєток Павла. Татари могли завдати шкоди цьому селу під час нападу 1450 року, коли вони зачепили й Олесько.

ВИСНОВКИ

«Корисні розмови», які вели між собою керівники Польщі відносно протидії татарам, можна підсумувати у такий спосіб:

1. Розгортання варті на степовому кордоні для раннього попередження про напади.
2. Мобілізація місцевої шляхти (сил територіальної оборони) для відсічі.
3. Мобілізація шляхти внутрішніх воєводств на допомогу прикордонним воєводствам, загроженим від татар.
4. Набір загонів найманих вояків для зміцнення прикордонних воєводств.
5. Будівництво замків (бажано кам'яних), які могли б витримати напади татар.
6. Координація зусиль у боротьбі проти татар з Молдавією, також загроженою.

Брацлавщині у цьому плані відводилась роль передпілля оборони польських країв. Питання про координацію зусиль із Великим князівством Литовським, з яким Польща перебувала у персональній унії, наразі не ставилось (сусіди близькі – вороги тяжкі...). Також поки що не було мови про те, що від татар треба відкупатись, виплачувати їм данину в обмін на не-напади. Далі ми будемо слідкувати за спробами виконувати / модифікувати цей план.

Напади татар 1453 року

Напад татар у січні 1453 р.

Запис подій 1453 року у Яна Длугоша починається із нападу татар на Волинь:

Близько 1 січня 1453 року татари у невеликій кількості вступили в Луцьку землю. Казали навіть, що вони мали з собою жінок та дітей. Не зустрічаючи опору, вони пройшли всю землю, захоплюючи полон, і пішли в напрямку Олеська, де також узяли полон. Вони повернулись до себе з великою здобиччю людей (до 9 тисяч душ) та худоби [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, [s. 170](#)].

Інших звісток про цю подію ми не маємо.

Оце перший раз (після 1399 року) ми маємо певну звістку про візит татар в район Луцька. Олесько є прикордонним пунктом Руського воєводства на границі із литовською Волинню, але татари цієї границі не помітили.

Оскільки хронологічним орієнтиром для нападу є перший день року, можна думати, що він почався ще наприкінці 1452 р. і закінчився на початку 1453 р.

Вперше за всю «новітню» (від 1438 р.) історію ми маємо напад, здійснений взимку, і якусь кількісну оцінку заподіяної шкоди. Дивним виглядає згадка жінок та дітей у татар. Якщо так, то виходить – це не було військо, а кочовий табір, котрий примандрував на Волинь. Можна думати, що ця група татар рятувалась від якоїсь війни між татарськими ханами.

Можливо, цей відхід групи татар був якимось пов'язаний із боротьбою Джан-Гірея проти свого брата Хаджі-Гірея. Про неї маємо звістку від консула Кафи Б. Грімальді з 21 січня 1453 року. Джан-Гірей (*Iancharei soltan*) захопив був людей хана Сеїд-Ахмета (*Seit Acomet*) і розташувався десь на Дніпрі. Він став сильнішим за Хаджі-Гірея (*Agigarei*) [Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 211]. Сама подія, можна думати, сталась десь восени 1452 року. Якщо так, виходить, що серпневий (1452 р.) напад Сеїд-Ахмета на Львівську землю не вийшов йому на користь.

Напад татар у квітні 1453 р.

Татарам вельми сподобалось нападати так, щоб не зустрічати опору.

І от близько Великодня (1 квітня 1453 р.) вони напали на Поділля та околиці Тереховлі, поділившись на два загони.

На цей раз, однак, їм не так пощастило. Три польські шляхтичі, котрі володіли селами на Поділлі (Ян Лащ із Зінькова (*Sinkowycz*), Ян Німець із Летичева (*Lethiczow*) і Мацейко з Меджибожа (*Myedzybosze*)), зібрали малий загін із кінних та піших **селян** [так, із селян, моєю любі!] і погнались за татарами. В ніч на 9 квітня вони зуміли організувати **нічний напад** на татарський табір, побити татар і звільнити полонених. Це сталось на полі Краснів біля ріки Случ, між Острогом та Зіньковом (*in campo Krassnow prope fluvium Slucz, inter Osthrog et Sinkowycz*).

Триста татар втекли, і поляки напали на них уже вдень. Бій почався герцем командирів поляків і татар, у якому татарського вождя було забито, а татари кинулись тікати. Коли вони прибули в околиці Брацлава, жителі міста, дізнавшись про їх поразку, напали на них і ще побили.

На знак перемоги королю було показано численних полонених [Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 12, 1445-1461. –

Cracoviae: 2003, p. 155 – 156; Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, s. 174 – 175].

Так зреферував справу Длугош.

З цієї нагоди знову хочу зауважити, що коментатори Длугоша, вказуючи на паралельне місце в Густинському літописі [Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445 – 1480. – Wrocław: 1965, t. 2, s. 53], ігнорували вказівку на джерело. В літописі стоїть: «В це ж літо татари багато пакості на Волині створили, але були побиті» [Полное собрание русских летописей. – СПб.: 1843 г., т. 2, с. 357 = 2003 г., т. 40, с. 137, з посиланням на «Мартина Бельського»]. Ця звістка є скороченням повідомлення Длугоша (через Й. Бельського), не є незалежним джерелом.

Ця реляція, на відміну від попередніх, рясніє подробицями, і я вважаю, що на ці подробиці можна покладатись. Думаю, в її основі лежать відомості, подані королю при полонених татарах.

Від Зінькова, звідки вирушив Ян Лащ, до Меджибожа – 48 км, до Летичева – 54 км. Оцим приблизно окреслюється район мобілізації сил – північно-східна частина Подільського воєводства.

Далі, Острог лежить за 150 км на північ (і трохи на захід) від Зінькова, і пряма лінія, котра з'єднує ці пункти, перетинає верхів'я ріки Случ трохи на захід від Красилова. Я припускаю, що назва «поле Краснів» пов'язана із назвою Красилів, і поле знаходилось поблизу останнього.

Далі, Красилів лежить за 65 км на північ від Зінькова, і за 37 км на північний захід від Меджибожа. Тут якраз проходить Чорний шлях (ну, шлях, який пізніше став називатись Чорним) – між Случем (басейн Дніпра) на півночі та Божком (басейн Бога) на півдні. Можна припускати, що татари відступали по цьому вододільному шляху.

В цілому картину можна реконструювати так. Татари пройшли на захід (можливо, що й Кучманським шляхом, який походить між Зіньковом та Меджибожем) і грабували Волинь. Ян Лащ, дізнавшись про це, зібрав свій загін і вирушив назустріч татарам, які повертались. Удар його загону був спрямований з півдня чи південного сходу у правий фланг (чи навіть у лоб) татарського обозу – з боку, з якого татари, мабуть, не сподівались нападу (якщо взагалі сподівались. Попередній досвід показував їм, що на руських землях Литви та Польщі можна почуватися безпечно).

Істотний момент, який залишився поза увагою Длугоша – ефективна робота розвідки, що дало змогу своєчасно змобілізувати сили і вивести їх на правильний напрямок. Розвідка правильно оцінила сили татар – більші, але не подавляючі (пориватись на ворога, який перевищує тебе числом в 10 разів, були би необережно, бо тут ніяка раптовість не допомогла би). Більше того, розвідка забезпечила відомості, потрібні для такого складного тактичного прийому, як нічний напад на табір – і він був цілком успішним.

Має істотне значення те, що до походу було залучено не одну тільки кінноту, але й піхоту.

Але найважливіший момент цього епізоду полягає в тому, що і розвідка, і мобілізація, і об'єднання сил, і командування на полі бою – все це зробили місцеві шляхтичі без будь-якої допомоги з боку різних воєвод та каштелянів. І сили, зібрані ними – це були озброєні селяни (тобто русини), а не професійні вояки-

шляхтичі чи хоча б зем'яни. Шляхтичі були організаторами і командирами цього територіального війська. Отже, успіх був не там, де діяли королі, князі, воєводи та каштеляни, а там, де діяли місцеві русини під керівництвом (поки що) польських командирів.

І всі подальші двісті років історії України пройшли під знаком коливання між двома стратегіями: з одного боку, для відсічі татар треба було озброювати, організовувати і навчати воєнній справі місцевих русинів – з другого боку, для здобування прибутку від українських маєтностей шляхом нагая та канчука треба було роззброювати й дезорганізувати місцевих русинів, бо з канчуком проти озброєної і навченої громади не вийдеш. Так ставилось вище начальство до спроб організації місцевої самооборони ще до козацтва, і тим більше – по мірі зростання потуги українського козацтва. І так дійшло до великого вибуху середини 17 ст., коли події покотились уже цілком незалежно від бажань польського начальства.

Варто відзначити також, що і жителі Брацлава, побачивши татарських недобитків, уже на стали їх гостити, як то було в 1448 році, а додали їм хльосту (Длугош навіть написав – «вибили всіх до останнього», мабуть із того невеликого загону, з яким мали зіткнення). І цей успіх здобули міщани (русини, ясна річ), а про «хоробру литву» нічого не чути. Ми навіть не знаємо, хто командував міщанами, чи було там якесь установлене від уряду начальство. Але важливо, що Брацлав таки подавав якісь ознаки свого існування.

Реакція влади на напади

А що ж думало собі вище начальство?

Польський король Казимир 4-й перед 20 червня 1453 р. написав із Троку на Литві листа до польських сенаторів, де зазначив:

Non existimamus mentibus vestris et alienum, quod in consiliis nostris in regio nostro saepesaepius vobiscum habitis mentem nostram vobis apperimus et pro eo etiam gravibus fatigis non parcendo plurimum insudabamus laborantes, ut pro communi bono et adauctione atque ampliacione utrorumque dominiorum nostrorum eadem in unum caritatis perpetuae possemus conducere, ut quemadmodum tempore pro genitoris nostri et magni ducis Lithuaniae Witowdi actum fuerat eo ampliori et universiori gentium cumulo in unum congesto insultus et invasiones hostium et signanter Thartaricam ferocitatem a confiniis utriusque dominii nostri eo fortius propellere valeamus [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, t. 1, pars 2, № 125, p. 135].

Не піддаємо сумніву думки ваші та інших, яким у нашій раді нашого королівства ми перед вами дуже часто відкривали думки наші і над цим у тяжких турботах, не шкодуючи зусиль невтомно працювали задля загального добра і для збільшення та побільшення кожного з двох панств наших, за котрі ми маємо постійно в однаковій мірі дбати, і як у часи нашого предка [Ягайла] і великого князя литовського Вітовта діяти, аби побільшити та розширити зібрані родом [володіння] в одне ціле – знущення і вторгнення ворогів з явно татарською лютістю у границі обох наших держав треба би намагатись відбивати силою. [Переклад В. Талаха.]

Простою мовою: король разом зі своєю радою важко працюють мізками (mentibus, mentem), аби справи двох держав йшли не гірше, ніж за Ягайла та Вітовта, а в цей час якісь татари... і т. д.

В. Гулевич побачив з цього листа, що король «отметил необходимость общей польско-литовской борьбы с татарами» [Гулевич В. От ордынского улуса..., с. 213]. Можливо, що я не розумію кучерявої дипломатичної мови листа, але мені здається, що ніяких конкретних пропозицій там немає, а є тільки «стурбованість» (ну, можливо, із домішкою «занепокоєння»). Здається, король тільки пропонував сенаторам поміркувати над оцим «відбиванням силою».

Але кого треба було відбивати? Вороги не названі поіменно, а тільки відзначено, що їм властива «татарська лютість». Хто б це міг бути? Перш за все – німці з Тевтонського ордену, котрі однаково загрожували так Польщі, так і Литві. Далі це могли бути розбійники, що діяли на польсько-сілезькому кордоні (адже лист адресовано польським радникам короля). Ну, і властиві татари теж, мабуть, мали необхідну лютість.

– Ночь всю думал до зари
 О тебе, отец наш славный,
 О заботе о державной,
 И придумал я к утру
 Хитроумную игру...
 – Да зачем уж так стараться?
 Долго ль думой надорваться?

Я не заперечую, що основний обов'язок короля та його радників – думати, працювати мізками, тільки ж мусять бути якісь результати такого думання.

А що бачимо в нашому випадку?

У Парчеві 3 червня 1453 р. (не далі як через два тижні після процитованого листа короля) зібрався з'їзд – короля і польських радних панів (литовські пани не приїхали, тільки прислали послів). І що просили литовці? Перше, аби Поділля було повернуто до Литви; друге, аби було скасовано Городельську унію 1413 р. й ухвалено нову. Поляки відмовили в обох пунктах. Литовці пропонували здати справу на третейський суд татарського хана (невідомо, якого саме), але поляки і на це не погодились. Самих поляків цікавило тільки затвердження прав королівства, чого вони вже довгий час добивались. Тому було ухвалено скликати новий з'їзд у Петрокові 24 червня.

Так реферував цей з'їзд Длугош [Jana Długosza Roczniki..., s. 177 – 179].

А про татар чи взагалі про якусь боротьбу проти ворогів – чи то спільну, чи то окремішню – анічирк.

Петроковський з'їзд, у свою чергу, займався тільки затвердженням прав (тим більше що литовців на з'їзді взагалі не було) [Jana Długosza Roczniki..., s. 182 – 184].

Король зумів протягнути справу ще майже півтора роки, але в листопаді 1454 р. ці права ([Нешавські статuti](#)) таки було затверджено. З цього часу король уже не міг скликати посполите рушення своїм наказом, а мусив добитись спочатку згоди сеймиків.

Для відсічі татарам цей новий порядок був значно ліпшим. Поки сеймики встигнуть зібратися, татари зникнуть самі собою:

Яств и питий! Ну, конечно,
 Будем жить себе безопасно!

Падіння Сеїд-Ахмета (1455 р.)

Упродовж 1454 року вище керівництво Польщі (ну, і Длугош разом з ним) клопоталися одруженням короля Казимира та присягою пруських міст, котрі хотіли перейти під владу Польщі. Останнє не сподобалось Тевтонському ордену, і з цієї нагоди виточилась війна, котра почалась для поляків не дуже щасливо. Під Хойницею хрестоносці розбили польське військо, а Велике князівство Литовське не поспішало ангажуватись у цю війну.

На цьому тлі Длугош не занотував ніяких новин з території України, зокрема, татарських нападів. Можна думати, що не було нападу настільки значного, щоб вісті про нього дійшли до вищого начальства.

Але розпочався 1455 рік і...

Однак треба все розповісти по порядку. Спочатку я дам підбірку звісток джерел (Длугоша, як завжди, у викладі, бо не вважаю зручним переклад з польського перекладу), а потім – їх аналіз та спробу реконструкції подій.

Перше оповідання Длугоша (1452 р.)

Про стосунки Сеїд-Ахмета з Литвою Длугош написав під помилковою датою 1452 р., прямо після розповіді про серпневий напад на Львівщину, який я вже [розглядав вище](#). Згідно цього оповідання,

(1) литовські пани (Гаштольд, Монівід на інші) вислали до Сеїд-Ахмета посла – Радзивіла Остиковича – із дарами. Посол мав подякувати хану за напад на землі Польського королівства і заохотити його до подальших таких нападів. Але вірний [полякам] бог розтрощив ці лихі наміри.

(2) Тільки-но Радзивіл наблизився до війська Сеїд-Ахмета, на це військо напав хан Хаджі-Гірей, розбив і переміг Сеїд-Ахмета, і ціле військо останнього дісталось в руки Хаджі-Гірея.

(3) Сеїд-Ахмет утік до Литви, де на той час перебував Казимир, і Казимир його прийняв і забезпечив усім необхідним для відпочинку. А Радзивіл [зі зловтіхою пише Длугош] не зорієнтувався в ситуації, не подбав віддати дари хану-переможцю і як наслідок був схоплений і пограбований як розбійник [?! я думав, розбійник – це той, хто грабує, а не той, кого грабують...]

(4) А Сеїд-Ахмет почав збуджувати великі підозри у Казимира та литовців. І от його з наказу Казимира і литовців схопили разом із синами і слугами і вкинули до в'язниці, аби утримувати в покорі його ворога – Хаджі-Гірея. Потім Сеїд-Ахмета випустили з ув'язнення і відіслали зі слугами до Ковна, де він і помер [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, [s. 155](#) – 156].

Це оповідання на біблійній підкладці (не рий сам собі яму, бо інші в неї упадуть) викладає події за кілька років і написано пізніше подій, з комбінуванням подробиць різних епізодів.

Німецький лист (1453 р.)

(5) Факт посольства Радзивіла (*Rodewiel*) до татарського хана (*Taterischen keyser*), не названого по імені, згадано у листі орденського магістра Лівонії до великого магістра Тевтонського ордену Людвіга фон Ерліхсхаузена, надісланого з *Newenmole* (Neuermühlen, нині [Ādaži](#) в Латвії, за 22 км від Риги) 7 серпня 1453 р. [Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung. – Riga-Moskau, 1905, [Band 11](#) (1450 – 1459), № 296, S. 262]. Наскільки міг дізнатись німецький

шпигун, Радзівіл мав укласти договір із ханом, спрямований проти Польщі, але не досяг успіху.

Цей лист показує непогану обізнаність німців у справах власне Литви і повну необізнаність у справах татар, що не є для нас новиною.

Переговори Казимира і Хаджі-Гірея (1455 р.)

А з весни 1455 року маємо звістку, що замість очікуваної боротьби із татарами...

(6) Казимир, перебуваючи в Литві, прийняв посольство хана Хаджі-Гірея [де було його ханство – Длугош не повідомив].

(7) Посли хана [не названі по іменам] висловили королю співчуття за поразку під Хойниціями, і передали обіцянку хана, що до наступної битви він особисто приведе свої сили, або вишле їх під проводом свого сина [не названого по імені. – *Jana Długosza Roczniki...*, [s. 256](#)].

Коли саме це було? Перед тим у Длугоша стоїть звістка, датована 2 лютого 1455 р., а після того – звістки про смерть Збігнева Олесницького († 1 квітня 1455 р.) та папи Миколая 5-го († 24 березня 1455 р., але дізнались у Кракові про це, ясна річ, пізніше). Але ці рамки не мають значення для датування перебування короля на Литві, котре окреслено загально – «вся весна». Наступна звістка про нього – з'їзд у Петрокові – датована 15 травня 1455 р., отже «весна» могла розтягнутись від березня до 1-ї половини травня 1455 р.

Перебування Казимира на Литві підтверджено його грамотою для князя Федора Воротинського, виставленою 28 березня 1455 р. у Троках [Русская историческая библиотека, 1910 г., [т. 27](#), № 11, стб. 52 – 53].

Друге оповідання Длугоша (1455 р.)

Дальші татарські новини у Длугоша записані так:

(8) Хаджі-Гірей таки завдав поразку Сеїд-Ахмету [хоча ми не знаємо, де саме і коли це сталося і не маємо ніяких подробиць], і той утік до Києва зі своїми жінками й дев'ятьма синами.

(9) Король наказав львівському воєводі Андрію Одровонжу схопити Сеїд-Ахмета і ув'язнити у Львові. Одровонж прибув до Києва і домовився із київським князем Семеном Олельковичем про нейтралітет останнього. Далі Одровонж схопив хана, його синів і князів, а кияни перебили татар, котрі прибули із ханом. Князь Семен зробив вигляд, що нічого не бачив.

(10) У Литві з цієї нагоди піднялося бурчання на Казимира, і він був змушений змінити свій план – замість Львова наказав відпровадити полонених до Вільна і утримувати Сеїд-Ахмета із жінкою і синами як в'язнів. І багато років хана і синів тримали під пильною вартою [*Jana Długosza Roczniki...*, [s. 277](#)].

Такий був практичний наслідок посольства Хаджі-Гірея.

Знову запитання – коли саме це сталося? І знову бачимо, що перед тим іде запис про справи Молдавського князівства (смерть воєводи Олександра десь після 14 серпня 1455 р., і винесення на воєводство Петра, орієнтовно 2 половина серпня – вересень 1455 р.). Після того йде запис про смерть мазовецького князя Владислава († 10 грудня 1455 р.). Виходить так, що Длугош, звертаючись до певної теми, групував усе, що мало до неї стосунок (переважно з поточного року, але подекуди і з інших років), і розміщення цих тем у межах річної статті не мало

хронологічного значення, хіба можна міркувати про квартал чи півріччя, але не про день і навіть не про місяць. От і дане оповідання, на мою думку, можна датувати хіба що 2-ю половиною року, і то не певно.

Московські літописи (1455 р.)

В Софійському 1-у літописі молодшого ізводу (який поки що не дочекався нового якісного видання) читаємо:

(11) В лето 6963 [...] Родися князю великому Василью Васильевичю месяца сентября 30 сын князь Дмитрий. Того же лета послал князь великий Василей рать свою за реку Оку противу татар, а воевода у них князь Иван Юрьевич, и бысть им бой и поможе бог князю великому [Полное собрание русских летописей. – Спб.: 1851 г., т. 5, с. 271].

З інакшими подробицями подає цю подію Єрмолінський літопис (вважається, що в своїй основній частині він закінчений в 1481 р.):

(12) В лето [6]963 [...] Того же лета приходили татарове от Сиди-Ахметевы орды, и перелез[ли] Оку реку, и грабили полон и имали, а Иван Васильевич Ощера с коломничи не поспе на них ударити, и пришед со иные страны Феодор Васильевич Басенок с великого князя двором, татар бил и полон отнял [Полное собрание русских летописей. – Спб.: 1910 г., т. 23, с. 155].

Ще інакші подробиці подає Московський звід 1492 р.:

(13) В лето [69]63 [...] Того же лета приходили татары Седиахметевы к Оце реке и перевезошася Оку ниже Коломны, а князь великий посла противу их князя Ивана Юрьевича со многими вои, сretoшася и бысть им бой, и одолеша христиане татаром [Полное собрание русских летописей. – М.: 1949 г., т. 25, с. 273].

Пізніші літописи залежать від цих раніших, відносно близьких за часом написання до самої події.

Молдавська присяга (1456 р.)

Молдавський воевода Петро дав у Сучаві 29 червня 1456 р. присягу королю Казимиру, серед умов якої значилось «*filios Sahmet Hani Tartarorum Regi extradet*» [Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae... / *M. Dogiel*. – Wilno: 1758, t. 1, p. 602] – тобто «синів татарського хана Сеїд-Ахмета видати королю» [латинського слова *extradet* ніхто в Мережі не знає, думаю, воно означає «видати, екстрадувати»].

Потім ця присяга була опублікована у повному тексті, і потрібне нам місце звучить так:

(14) *Item promittimus et spondemus filios quos habemus an habere potuerimus Sidachmath olym [olim] Cesaris Tartarorum dare et extradere ipsi domino regi Kazimiro an corone [corona?] sue dum et quum per nuncium an nuncios et literas suas de premissis [praemissis] avisati fuerimus, et eosdem filios dicti Sydachmath cesaris usque in Camenecz conducere debebimus.*

(15) *Item eciam d. rex patrem eorum filiorum videlicet Cesarem Sydachmath mittere non debet absque consilio et voluntate nostra et dominorum consiliarorum nostrorum Moldaue [Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. – Bucuresti: 1891, vol. 2, partea 2, № 52, p. 66; висловлюю вдячність Вірі Ченцовій за допомогу в ознайомленні з цим рідкісним виданням].*

Також обіцяємо і гарантуємо, [що] синів колишнього татарського імператора Сеїд-Ахмета, [яких] маємо або будемо мати, [ми] надамо і видамо самому пану королю Казимиру або [кому?] корону передаси, – якщо і коли через посла або послів і грамоти свої будуть вислані такі поради, і цих синів названого імператора Сеїд-Ахмета до Кам'янця [ми, Петро] маємо допровадити.

Далі також пан король батька цих синів, званого імператором Сеїд-Ахметом, не буде відсилати без поради і волі нашої та панів радників наших молдавських.

Слова «extradere» в латинських словниках немає, але в Україні вірять, що від нього походить сучасний термін «екстрадиція».

Польський лист (1457 р.)

У зв'язку з війною Польщі проти Тевтонського ордену польський уряд готував меморандум на адресу римського папи. Там говорилося про кривди, завдані полякам з боку Ордену, і про правоту поляків у цій війні. Торкався меморандум і татарських справ:

(16) Nunquam aut paganismo aut erroribus Bohemorum circumvicinis eandem [circum vicinis eadem] violavit fidem, pro qua parte ab una contra Pollexianos, ab alia adversus Thartaros infideles a CCC ferme annis usque in hanc diem bella gessit fortissima, murumque se pro fide Jesu Christi posuit, praecipue adversus illum crudelissimum Thartarorum imperatorem, cuius multipharias confregit potentias (et nunc recentissime Jesu Christi gratia tribus proxime modernus dominus meus rex ante duos annos socium eiusdem imperatoris nomine Sedechmath cum CCC boijariis).

(17) Et nisi regnum percelebre Polonorum tantis Thartarorum conatibus sic diu usque in praesens obstitisset, iam convicinis omnibus regnis et commetaneis christianae fidei oris dampnum irreparabile, verius dixerim desolationem rabies Thartarorum ingessisset.

(18) Cum tanta sit magni Can Thartarorum potentia, et tam immanis illorum infidelium multitudo, ut non per milia sed verius miliones vix possit aestimari.

(19) Cum quantis autem sumptibus laboribus et expensis, quantisque Polonorum stragibus adaequando triumphis haec christianae fidei fiat defensio, poterit tua considerare Sanctitas ex tanto temporis tractu, quo inclitum Polonorum regnum cum inimicis crucis Jesu Christi Thartaris, dura gerit bella [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, t. 1, pars 2, № 162, p. 174 – 175].

Ніколи про поганців або про сусідніх чеських єретиків, що в такий спосіб псують віру, про яку частина проти полексіан, а друга проти невірних татар уже 300 років аж до цього дня провадять сильну війну, кладе стіну віри в Ісуса Христа, особливо проти того найжорстокішого татарського імператора, який багато разів руйнував держави (і нині, у зовсім недавньому часі, дякуючи Ісусу Христу, близько двох років тому нинішній пан мій король поєднався із тим імператором, званим Седехмат з 300 боярами).

І тільки славне Польське королівство так великим татарським спробам постійно аж дотепер перешкоджало би, [котрі] нині всі сусідні королівства і голову християнської віри пошкодив безповоротно, правильніше сказати лютого татарського спустошення потерпало би.

І такою великою є сила великого татарського хана, і так велетенська тих невірних множина, що не тисячами, а краще міліонами їх силу можна оцінювати.

З такими великими однак витратами трудів і коштів і поразок (що дорівнюють перемогам), які поляки понесли заради захисту християнської віри, буде належати твоєї святості міркувати, з такої великої тривалості часу, як славне Польське королівство з ворогами святого хреста татарами вели жорстоку війну.

Оце стільки було в тому меморандумі про татар.

Полексіанами сучасна наука не цікавиться, і тільки один невідомий священик потрудився зібрати джерельні згадки про них. Виходить, що це – жителі Підляшшя, або навіть спеціально – ятвяги, а назва походить від слова «лісовики, поліщуки, жителі Полісся» [Священник *Н. Ш-ский* Критический обзор мнений по вопросу о первоначальных обитателях нынешней Холмщины и Подлясья. – Холмская церковная жизнь, 1909 г., № 16 (15 августа), с. 620]. Назва як на середину 15 ст. дуже архаїчна і запозичена мабуть з описів перших війн хрестоносців у середині 13 ст.

Далі, латинське слово [socium](#), котре в Україні вважають синонімом «суспільства», виявилось прикметником, і то відмінюваним. Називний його відмінок – [socius](#), і значить він – «приєднаний, союзний, поєднаний, конфедерований, асоційований» (від нього походить українське слово «асоціація»).

Меморандум не має явно записаної дати. На початку стоїть, неначе заголовок: «Польський король Казимир проти хрестоносців до римського папи Миколая» [Codex..., р. 172], а коментатори видання відзначили, що інші реалії, згадані в тексті, вказують на 1457 рік [Codex..., р. 180]. Папа [Миколай 5-й](#) був при уряді 6.03.1447 – 24.03.1455 р., його змінив папа [Калікст 3-й](#) (урядував від 8.04.1455 до 6.08.1458 року). З цього можна зміркувати, що робота над меморандумом була почалась за понтифікату Миколая, тобто на початку 1455 або навіть наприкінці 1454 року, під враженням поразки під Хойниціями, а тривала вона до 1457 року і, здається, не була завершена. Складається враження, що це тільки проект звернення до папського престолу, а чи був він реально відісланий – невідомо.

Тим не менше, можна не мати сумніву, що меморандум розкриває думки й наміри польського уряду щодо війни з Орденем. Простою мовою процитований фрагмент можна викласти так:

Хоча Тевтонський орден було створено для війни проти невірних, він за цілих 300 років не те що проти татар не воював, але навіть ятвягів завоювати не спромігся. І от ми, хоробрі поляки, завоювали ятвягів і далі **стояли би** неначе мур в обороні християнських королівств проти великого татарського хана і лютих безбожних татар, силу яких слід рахувати на міліони, [якби римський папа наказав Ордену «присісти фалди» (ну, поводитись тихо) і в усьому слухатись нас, поляків].

Останньої фрази в перекладеному фрагменті нема, але я думаю, заради нього була взагалі піднята татарська справа в меморандумі. Тут ключове значення має умовний спосіб дії (*obstitisset, ingessisset*): ми, поляки **були би** муром, **якби...**

Триста років для історії Тевтонського ордена – це перебір, навіть від заснування його в 1190 р. минуло не більше 270 років, а від часу їх прибуття на нижню Віслу (1232 р.) – тільки 225 років.

Молдавська присяга (1462 р.)

20 березня 1462 р. уже наступний молдавський воєвода [Стефан](#) дав у Сучаві присягу на вірність королю Казимиру (перед польськими послами). Окрім загального акту присяги, було складено ще особливий акт щодо синів Сеїд-Ахмета. Основний зміст його такий:

(17) Седи-Ахматови сынове что суть нинече по божий милости у наших руках и с другими темники и уланы, а мы имаем их твердо и статочно держати у твердой и у верной руке и николи на волю их не пустити ани выдати их на иную ни на одну сторону и ни у одну руку – ни до Литвы, ани до Басараб, ани цареви Аж Гериеве, ани до турков, ани до Угор, лише коли нас о то наипервей король его милость обошлет алюбю теж напоменет, а мы абыхом их дали у руци пану и господареву нашему наияснейшему королеви его милости и паном его коруны польской, а на иную жадную сторону их не выдати [*Уляницкий В. А. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в 14 – 16 вв. – Чтения в обществе истории и древностей российских, 1887 г., кн. 3, № 91, с. 102*].

Московський лист (1504 р.)

Далеко пізніше, 20 серпня 1504 р. великий князь московський Іван 3-й написав листа до кримського хана Менглі-Гірея. З приводу арешту у Вільні хана Великої орди [Шейх-Ахмета](#) князь пригадав давні події:

(18) А ты царь и сам помятуй, как Казмир король Седихмата царя Олелковичу велел взяти, да бискупу и всем литовским панам велел с Олельковичем Седихмату правду дати на том, что королю ему и его людям, которые с ним приехали, лиха никакого не чинити; да колко князей с ним на той правде взяли и они Седихмату царю что учинили?

(19) Он и кончался в поиманье, а князей никого не отпустили, а детей его всех роздал панам; ино и те все в неволе скончались; и ты сам посмотри литовской правды [*Сборник Русского исторического общества, 1884 г., т. 41, № 98, с. 522*].

Так Іван 3-й намагався переконати Менглі-Гірея, що останньому не слід боятись литовців, якщо вони будуть лякати його Шейх-Ахметом, і не відступати від союзу з Москвою проти Литви. [*«Литовська правда» і в мене [викликала здивування!](#)*]

Оповідання М. Меховського (1517 р.)

Матвій Меховський у своєму «Трактаті про дві Сарматії» згадував Сеїд-Ахмета двічі, але дуже плутано:

(20) Вслед за Тахтамысом собирался царствовать сын его Шидахмет царь, но Адзикерей царь его изгнал и царствовал вместо него.

(21) Шидахмет направился в Литву за помощью, но был взят в плен литовцами вместе с женой и детьми и заключен в замке Ковно, где и умер с женой и детьми в дни Казимира III, короля Польского и великого князя литовского [*Матвей Меховский Трактат о двух Сарматиях. – Москва-*

Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1936 г., книга первая, [трактат третій](#)].

Меховський скорочено виклав повідомлення Длугоша, тільки іменував Казимиром 3-м короля, котрого нині звать Казимиром 4-м.

Існує думка, що М. Меховський поплутав у своєму творі Сеїд-Ахмета (1455 р.) та Шейх-Ахмета (поч. 16 ст.). Це слушно лише настільки, що він не зовсім точно назвав Сеїд-Ахмета Шидахметом; але основну плутанину вніс у справу С. Аннинський, котрий у своєму коментарі до історії Шейх-Ахмета приточив оповідання Длугоша ([прим. 68](#) до першого трактату першої книги) і потім дивувався невідповідностям. Але Длугош, який помер у 1480 році, не міг нічого написати про події, що відбулось 20 з гаком років пізніше. Прецінь наші «історики» на такі дрібниці не зважають.

Аналіз джерельних звісток і реконструкція ходу подій

Оце стільки джерельних звісток ми маємо про останню кампанію хана Сеїд-Ахмета. Як же тепер зв'язати ці фрагментарні звістки в якусь цілісну картину?

Виходить, що останнім успішним підприємством Сеїд-Ахмета був розібраний вище напад на Поділля та Львівську землю влітку 1452 року. Після цього його почали переслідувати невдачі.

Уже восени того ж 1452 року він зазнав поразки від Джан-Гірея (десь на Дніпрі). Длугош не знав про Джан-Гірея, і в його оповіданні дві події – битви Сеїд-Ахмата із Джан-Гіреем та Хаджі-Гіреем – злилися в одну. Вище я [уже згадував](#) повідомлення Б. Грімальді з 21.01.1453 р., написане – важливо! – у недовгому часі після події. Подобиці епізоду (2) збігаються з цим повідомленням.

Далі, всі розмови про «подяку хану за напад на Польщу» (1) і «пактування із ханом проти Польщі» (5) я вважаю вигадками, чутками, котрі циркулювали у політичних колах східної Європи по інерції, заданій боротьбою князя Михайла Сигізмундовича за велике князівство. Після його смерті на початку 1452 року антипольські акції литовських панів втратили будь-який політичний сенс.

Згідно політичної культури того часу, зміна політики була можлива тільки шляхом зміни правителя, монарха. Немає кандидата на правителя – немає й іншого політичного курсу. Права Михайла до великого князівства були принаймні не менші, ніж права Казимира, а от права інших князів Гедимінового роду (не з правлячої гілки) проти прав Казимира були нікчемні, тим більше що деякі з них (як Семен Омелькович) взагалі були православними.

Що ж насправді могло бути предметом посольства Радзівіла? Думаю, його завданням могла бути дипломатична розвідка, зондаж політичної ситуації в Орді, з'ясування, хто там є ким і що є чим. От і з'ясував... Думаю, грабували його татари Джан-Гірея, а новина про його посольство дійшла до Лівонії десь через 7 – 9 місяців, у серпні 1453 року.

Що ж стосується нападів татар, то в них ані сучасники, ані дослідники (включаючи мене) не добачали ніякого політичного сенсу. Тому ми й не бачимо спроб дипломатичного врегулювання відносин із татарами. По-перше, з ким вести переговори, коли поляки зовсім не знали імен нападників, а литовці знали не більше поляків? По-друге, який може бути предмет для переговорів із грабіжниками, мета яких – безкарно грабувати?

Далі, які саме татари нападали на Волинь і Поділля в 1453 році – ми не знаємо, і можна тільки припускати, що це були уламки Сеїд-Ахматової орди. В другому з цих нападів татарам не повелось, і це була перша, нехай і дуже локальна, перемога над грабіжниками.

Де, коли і як відбулась вирішальна сутичка Хаджі-Гірея із Сеїд-Ахметом – не знає жодне джерело. Із того, що орда останнього нападала також і на землі Московського князівства, виходило би, що ця орда могла рухатись уздовж Дона, і зіткнення могло статись десь у Подонні або між Доном і Дніпром. Втім, це тільки слабкі припущення.

Більше ми знаємо про наслідки поразки Сеїд-Ахмета. Напад його татар (але не самого хана!) на околиці Коломни (11 – 13) я вважаю наслідком цієї поразки, свідченням розпорошення його орди. Один з літописців (11) поставив цей напад після 30 вересня 1455 року, і якщо так, то зіткнення ханів мало місце перед тим. Це загалом узгоджується із хронологією Длугоша (8).

Другим наслідком я вважаю утечу синів Сеїд-Ахмета до Молдавії, де вони потрапили в ув'язнення. Звістку про це (14) маємо з 29 червня 1456 р. Як молдавани їх дістали – невідомо. Грамота (17) згадує, що це була «божа милість», але яких способів ужив бог, щоб віддати царевичів в руки молдаван – наші джерела не повідомляють.

Л. Колянковський написав:

«Співдіяли з ними [загонами А. Одровонжа] уздовж молдавської границі загонами нового [...] молдавського воєводи Петра [...] Нині, в 1455 р., наступник Олександра [Петро] напевно узяв участь у боротьбі, якщо дістались йому такі славні полонені – сини Сеїд-Ахмата» [*Kolankowski L. Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa: 1930, t. 1, s. 281, 283*].

Слідом за ним і **В. Гулевич** написав:

«Вместе с руським воеводой [А. Одровонжем] были войска Петру III Арона, и сыновья Сайид-Ахмата II попали в молдавский плен» [*Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 218*].

Але я не побачив у джерелах ніякого натяку на участь молдавських військ, та й чисто поліційна операція – арешт хана-втікача – навряд чи потребувала мобілізації сил міждержавної коаліції. Інша справа, що воєвода Стефан у 1462 році не хотів розкривати подробиць; навряд чи треба було приховувати факт полону царевичів у бою, якщо він насправді мав місце.

Третім уламком Сеїд-Ахматової орди слід вважати загін, з яким сам Сеїд-Ахмет прибув до Києва. З ним були його жінки (8), діти (8, 9, 19), князі (9, 18, 19). Коли саме це сталось? Видно, що приймав їх князь Семен Олелькович (9, 18), але на біду ми не знаємо, коли саме він став київським князем. Вважається, що його батько (Олелько Володимирович) помер наприкінці 1454 або на початку 1455 р., але точна дата знову невідома.

Сеїд-Ахмет прибув до литовського Києва (з якого він 22 роки тому вирушив у степ добувати собі ханство) як вигнанець, котрий шукає політичного притулку. І виходить, що цей притулок він таки знайшов, бо було укладено якийсь договір (правду, 18). Між самим Семеном і Сеїд-Ахметом договір міг би бути усним, але якщо вірити (18), що в ньому взяли участь біскуп (мабуть, віленський) та литовські пани, то виходить, що він був письмовим. Я не думаю, що всі учасники могли

спеціально з'їхатись до Києва, щоб пактувати із ханом. До того ж маємо згадки (3, 18), що литовці чинили так з наказу короля Казимира.

Я припускаю, що гостина у князя Семена стосується останнього часу перебування Сеїд-Ахмета в Києві. Більшість свідчень можна узгодити між собою, якщо покласти поразку Сеїд-Ахмета десь на літо – осінь 1454 року, його прибуття до Києва – на осінь 1454 р., звернення до Казимира по допомогу для продовження боротьби за ханство – на зиму 1454 – 1455 р.

Казимир позитивно поставився до такого звернення, і ми маємо згадку (16) про союз Казимира із Сеїд-Ахметом. При цьому згадано 300 бояр (*boijariis*). В. Гулевич думає, що це були прибічники Сеїд-Ахмета, з якими він прибув до Києва [Гулевич В. ор. сит., с. 216]. «У нас, татар, бояри? Що за бояри? Які бояри? Ми не знаємо ніяких бояр...» Бояр не було не тільки в Орді, але і в Польщі, а бували вони тільки в Литві, де позначали найнижчий прошарок воєнних слуг (щось як нинішні рядові чи ефрейтори).

Взагалі все речення про цей союз виглядає в тексті меморандуму чужорідним (недаремно видавці документу узяли його в дужки) і таким, що суперечить основній думці: люті татари шкодять полякам, і поляки рятують від них решту католиків. Порятунком шляхом укладання союзу виглядає дивно, і я припускаю, що це – слід якоїсь довідки про стосунки Казимира та Сеїд-Ахмета, який вписано для пам'яті у текст меморандуму (ачей, знадобиться), але який треба було би викинути з остаточно опрацьованого тексту.

Але подальшого розвитку ця комбінація не мала, і ставлення короля до Сеїд-Ахмета змінилося. Коли і чому?

Наступний крок – це переговори Казимира з Хаджі-Гіреєм (6 – 7), відносно точно датовані весною 1455 року. Я думаю, що Длугош тут проминув посольство від Казимира до Хаджі-Гірея, з яким було передано звістку про битву під Хойниціями та прохання допомоги. Бо як іще міг Хаджі-Гірей у своєму Криму отримати звістку про битву, сточену за 1600 км від нього?

Оце звернення по допомогу виглядає знаковим, певним поворотом у відносинах східної Європи. Система Вітовта – підтримувати добрі стосунки з татарами шляхом надання допомоги тому чи іншому претенденту на ханство – після його смерті змінилась системою ігнорування татарського світу, котра тривала наступні 20 – 25 років. І тепер уже не Литва мала допомагати ханам, а хани – Литві. Через це в уряді Казимира одразу «згадали», як звуть татарського хана – на противагу попереднім повідомленням, де татари виступають все аморфною безіменною масою (ах чортові граблі, як боляче б'ються!).

На чиєму боці збирався воювати хан – Длугош не відзначив (мабуть, вважав самоочевидним, що на боці поляків). Але Хаджі-Гірей, даючи такі пишні обіцянки, ані на гадці не мав їх виконувати. Вибиратись воювати на бозна-який далекий театр, коли його владі в Криму загрожували інші претенденти (ми вже бачили Сеїд-Ахмета і Джан-Гірея), було би вкрай необережно.

І справді, пруська війна точилась далі без його участі. «Та умисел не той тут був», – сказав байкар. Хаджі-Гірей готувався остаточно подолати Сеїд-Ахмета. Довідавшись, що останній перебуває в Києві, Хаджі-Гірей вислав своє посольство до Казимира, наказавши послам щедро сипати обіцянками, аби тільки зашкодити Сеїд-Ахмету. Як саме уявляв собі Хаджі-Гірей цю шкоду – у вигляді відмови в допомозі, повної політичної ізоляції, затримання чи убивства ворога – ми не

знаємо. Але можна думати, що Казимир таки переорієнтувався на Хаджі-Гірея і пішов назустріч його проханню, вирішивши порушити «литовську правду» і схопити Сеїд-Ахмета.

Міркування Л. Колянковського та В. Гулевича, що король боявся Сеїд-Ахмета як потужного союзника литовських опозиціонерів, не здаються мені переконливими.

По-перше, «сила» Сеїд-Ахмета – втікача з кількома прибічниками, розгромленого, відтрученого від влади в Орді й вигнаного до Києва – була величиною дуже проблематичною. Скоріше він сам потребував допомоги від литовців, ніж міг надати якусь допомогу литовцям. Числити на таку «силу» було би з боку литовських панів дуже нерозважно.

По-друге, я уже писав вище і можу тут повторити ще раз: у «литовської опозиції» (якщо припустити, що вона справді існувала) не було претендента на велике князівство, а без цього ніякі союзники нічого не варті.

По-третє, в результаті всіх тарапат Сеїд-Ахмет опинився у Ковно – у зоні впливу тих самих литовських панів, котрі мали вплив і в Києві. Якщо Сеїд-Ахмет був загрозою для Казимира, перебуваючи в литовському Києві, то чому він перестав бути такою загрозою, перебуваючи у литовському Ковно?

Простою мовою, король зробив ставку на Хаджі-Гірея, і в цьому новому розкладі Сеїд-Ахмет заважав.

Час поїздки А. Одровонжа до Києва й арешту Сеїд-Ахмета (9) спробував уточнити В. Гулевич:

Воевода еще 25 июля 1455 г. находился в Молдавии, где за трон боролись Алексэндрел, поддерживаемый поляками, и Петру III Арон (†1467) [AGZ. Т. XIV. № 3430. S. 456]. Смерть Алексэндрела решила конфликт в пользу его соперника, который 1 октября того же года присягнул на верность Казимиру IV в присутствии Одровонжа [Documentele privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol. II. Par. 2. Apendice. № 512. P. 666–668; Уляницький В.А. Матеріали. № 75. С. 82–84 (оба с ошибочной датой 6 октября 1454 г.)]. Таким образом, воевода не мог прибыть под Киев ранее конца октября [Гулевич В. *op. cit.*, с. 217].

Чи справді вказані джерела дозволяють так твердити?

Запис у книзі Львівського гродського суду [Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1889, t. 14, № 3430, s. 456 – 457] зроблено під час засідання 25 липня 1455 р., на якому – звернімо увагу! – зроблено загалом 10 записів (№ 3427 – 3436). В записі № 3430 зазначено, що розгляд справи Юрія Струмила проти Андрія та Петра Вовчків треба відкласти до повернення пана Андрія Одровонжа до Львова з молдавської війни (*de bello Valachie*). Чи справді він уже на той час був на тій війні? Здається, ні, бо запис № 3436 починається словами «Nos Andreas Odrowansch de Sprowa Pallts. et Capts. terre Russie...». А що це може значити, окрім «ми, Андрій Одровонж зі Спрови, воевода і староста Руської землі»? І далі в цьому записі йдеться про потребу відкласти справу А. Одровонжа проти Іоана Куликовського «до повернення **нашого** до Львова з подільської війни» (*de bello Podolie*). Думаю, формула цього запису однозначно говорить, що Одровонж вніс цю заяву особисто. Ну і весь блок записів за 25 липня 1455 р. (він має свій номер

1360, с. 455), як завжди, починається з переліку поточного складу гродського суду на це засідання. І там першим названий А. Одровонж.

З усього цього я роблю висновок, що 25 липня 1455 р. А. Одровонж перебував у Львові. Що це за подільська / молдавська війна, на яку він збирався їхати – я не знаю, Длугош нічого примітного на цьому напрямку не записав. Можливо, планувалась не війна у стислому значенні слова, а якась інспекційна поїздка для перевірки воєнних сил. Далі ми бачимо, що сесії гродського суду № 1363 – 1372 (5 серпня – 1 листопада 1455 р.) відбулись без А. О. [с. 458 – 460], і знову ми бачимо А. О. на чолі суду тільки 3 листопада 1455 р. (сесія № 1373, с. 460). Мабуть, в оці три місяці й відбулась планована поїздка, але не до Києва.

Разом з тим слід знати, що для Андрія Одровонжа прогулювати засідання гродського суду було справою дуже звичною. В попередньому році маємо запис з 27 жовтня 1454 р. [№ 3234, с. 429], в якому розгляд судової справи було відкладено «до повернення пана воєводи та зем'ян Львівської землі із походу проти молдаван і татар» (*post adventum dom. Pallti. et cum terrigenis terre Leopold. de expeditione hac metali (!) contra Walachos et Thartharos*). Далі А. О. ще головував на засіданні суду 29 жовтня, а 2 листопада його вже не було і знову він з'явився допіру 16 березня 1455 р. І пізніше – аж до кінця липня 1455 р. – він головував у суді не більше двох разів. Чи відбувся оцей планований похід проти молдаван і татар – невідомо, можливо, що в липні 1455 року ми знову маємо згадки про все той же намір.

Повторю, записи гродських судів є дуже цінним джерелом, але складним у розумінні. Використання їх передбачає розуміння процедури роботи суду і особливостей писарського стилю. Вивчення ітінерарія Андрія Одровонжа може щось прояснити в нашому вузькому питанні, – тільки спочатку треба його скласти. Я заглиблюватись у цю справу не можу.

Друга вказівка В. Гулевича стосується присяги воєводи Петра перед А. Одровонжем, яку він датує 1 жовтня 1455 року. Цей документ був поданий у дуже сильному скороченні М. Догелем [Codex diplomaticus..., р. 602] і в повному тексті – В. Уляницьким [Уляницький В. А. Матеріали..., № 75, с. 82 – 84] та Е. Гурмузакі [Documente..., № 512, р. 666 – 668]. З двох останніх публікацій видно дату: *SIČTГ місяца окт. S* [6 жовтня 6963 року].

6963-й рік від створення світу відповідає 1455-у року від Різдва, якщо вважати дату березневою, і 1454-у року, якщо вважати її вересневою чи ультра-березневою. Документ не має вказівки ні на індікт, ні на день тижня, тому не можна однозначно визначити систему дати.

М. Догель подав дату 1455 р., Уляницький та Гурмузакі – 1454 р., в усіх випадках – без обґрунтування (але скрізь стоїть **шосте** жовтня, ніяк не **перше!**).

Хронологія правління молдавських воєвод за сучасним довідником виглядає так:

Початок каденції	Кінець каденції	Воєвода	Примітки
15.10.1451	02.1452	Петро 3-й	1-а каденція
02.1452	08.1454	Олександр	2-а каденція
25.08.1454	8.02.1455	Петро 3-й	2-а каденція
8.02.1455	25.05.1455	Олександр (†)	3-а каденція
25.05.1455	14.04.1457	Петро 3-й	3-а каденція

Якою мірою ця хронологія обґрунтована, і чи справді ми маємо джерела настільки докладні, щоб окреслити строки каденцій з точністю до одного дня – я не берусь судити, не можу заглиблюватись у це питання. Видно тільки, що документ із датою 6 жовтня міг відноситись як до другої, так і до третьої каденції Петра.

Думаю, що праві Уляницький та Гурмузакі – вони передивились багато документів з історії Молдавії і мабуть мали підстави вважати дату даної присяги вересневою.

Таким чином, обидві вказівки В. Гулевича не є такими однозначними, щоби з них можна було витягнути дату виправи А. Одровонжа на Київ.

В сухому залишку маємо тільки вказівку (15), що король не відпустить Сеїд-Ахмета, не порадившись із молдавським союзником. Даючи таку обіцянку, король мабуть міг її виконати, тобто мав хана в руках (принаймні, думав, що має). Отже, для київської частини нашого сюжету можна встановити орієнтовні рамки від кінця 1454 до 1-ї половини 1456 року.

І от Сеїд-Ахмет потрапив у халепу там, де нітрохи її не сподівався – у тій самій Литві, де він колись уже мав притулок. Якщо він і нападав на українські землі, то тільки на ті, що були під владою Польщі (1438, 1452 рр.), а проти Литви він же нічим не завинив?

Думаю, Казимир недаремно доручив справу його арешту поляку Одровонжу, котрий не мав ніяких зв'язків з литовськими панамі і зобов'язання, котрі вони давали, його не обходили. А литовським панам мабуть було незручно порушувати свою зовсім свіжу «правду» відверто. Тому ми й читаємо (9), що київський князь Семен Омелькович зробив вигляд, що цей арешт його зовсім не торкається.

Сам арешт має велику подібність до відомого українського анекдота:

«Та в коморі й горобцеві
Крила відшибеш...
Ні! пусти-но батька в поле!
Чи тогді піймеш?»

[*Степан Руданський* [Де спійняли?](#) – 29.10.1857 р.]

І справді, за всю історію татарських держав нікому, здається, не пощастило схопити хана у полі (на відміну, наприклад, від династії французьких імператорів Наполеонів, для яких закінчити своє правління у ворожому полоні було сімейною традицією).

Але далі знову маємо серію загадок. Одровонж, схопивши хана, мав наказ короля відпровадити його до Львова, влада в якому належала тому ж Одровонжу. І він, мабуть, виконав наказ? Незадоволення литовських панів (10), думаю, було викликане не тільки самим арештом і порушенням їх присяги, але також і тим, що цінна здобич упливла в бік Польщі. Проявляти таке невдоволення не можна було перше, ніж факт ув'язнення Сеїд-Ахмета у Львові набув розголосу, на що потрібен був якийсь час. Далі ще якийсь час минув, поки литовці склали своє клопотання і подали його королю, і король змінив своє рішення. Думаю, Сеїд-Ахмет таки перебував якийсь час у Львові, поки полонених не відправили до Вільна (11). Тому й читаємо (4), що «**потім Сеїд-Ахмета випустили з ув'язнення і відіслали зі слугами до Ковна, де він і помер**». Тобто виходить, що перепровадження до Литви поліпшило його долю. Можливо, литовські пани вважали, що уміщаючи Сеїд-

Ахмета в Ковно з певними гонорами, вони дотримуються своєї «правди». І це не могло відбутись умить, а зайняло якийсь час, може і кілька років.

Все це, повторю, тільки припущення, необхідні для того, щоб протягнути нитку оповідання через ті кілька «нерухомих точок», засвідчених джерелами.

Як відзначив Длугош (4), Сеїд-Ахмет помер у Ковно, але коли саме – наші джерела мовчать. Ясно тільки, що це сталося ще за життя Длугоша, тобто до 1480 року. Можна було би сказати трохи точніше, якби знати, коли саме Длугош опрацював цю частину своєї історії.

У московських літописах читаємо:

В лето 6967 [1459] [...] Того же лета татарове Седиахметевы похвалився на Русь пошли [Полное собрание русских летописей. – М.: 1949 г., т. 25, с. 275 (звід 1492 р.) = т. 12, с. 112 (Никонівський літопис) = т. 28, с. 115 (Літопис від 72- язик старшого ізводу)].

Тут, так само як і в епізодах (11 – 13), немає мови про участь хана в цьому поході. Я думаю, що йдеться про всі ті ж (той же?) уламок орди Сеїд-Ахмета.

Пишуть також, що подібні записи в московських літописах є під 1460 та 1465 роками. Я переглянув літописи, авторитетні для цього часу (всі, названі в цьому розділі) і не знайшов цих звісток.

Також мені не вдалося знайти, хто з істориків висував припущення, що Сеїд-Ахмет помер у 1462 р. Про його смерть бл. 1465 року пишуть у коментарі до Длугоша [Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445 – 1480. – Wrocław: 1965, t. 2, s. 47], але підстав для цього не зазначають (вони, як і коментатори видання Длугоша 2009 р., посилаються на книгу Л. Колянковського, однак в останнього якраз немає ніяких припущень щодо дати смерті Сеїд-Ахмета). А тепер видно, що таких підстав і немає.

Скільки було синів у Сеїд-Ахмета і як їх звали – наука не знає. Згадка Длугоша (8) про дев'ять синів, інтернованих у Литві, недокладна. В іншому місці (4) він загально згадує синів у множині.

Також у множині і не називаючи імен згадані сини Сеїд-Ахмета у присязі воєводи Петра (14). Там є інтригуючий момент: йдеться про синів «яких маємо або **будемо мати**». Отже, можна припустити, що хтось із цих синів ще перебував на волі й воєвода збирався його (їх?) схопити, якщо він (вони?) прибудуть до Молдавії.

Той факт, що ці сини аж двічі згадані у присягах молдавських воєвод, говорить, що вони становили велику цінність, і польський уряд робив безуспішні заходи, щоб їх добути. Молдавські воєводи давали з цього приводу якнайурочистіші клятви... і не виконували їх. (До речі, присяга 1462 р. стилізована так, що й виконати її не було жодної можливості. Стефан зобов'язався не видавати їх до Литви, а тільки королю. Але ж король був одночасно і литовським великим князем, і видача йому означала видачу в Литву. Зуміли-таки створити камінь, який самі не змогли підняти). Слід думати, що царевичі становили цінність для молдавської політики, і тут можна припускати, що йшлося про стримування Хаджі-Гірея від зазіхань на Молдавію.

Так чи інакше, після 1462 року ми вже не маємо ніяких конкретних повідомлень ні про самого Сеїд-Ахмета, ані про його синів.

Історіографія цього епізоду не цікава і втрачає значення після даної моєї статті. Ну справді, не сперечатись же з «істориками», котрі писали, що князь Семен Олелькович розбив Сеїд-Ахмета у 1455 році й захопив його у полон...

Напад татар 1457 року

Поки ми розглядали справу хана Сеїд-Ахмета, життя не стояло на місці. Десь наприкінці 1454 чи на початку 1455 року помер старий Теодорик Бучацький, наш знайомий від 1401 року, котрий останні 25 років був дуже помітною (якщо не головною) фігурою у польському Подільському воєводстві. Останній його документ виставлено в Кам'янці 29 листопада 1454 р. [*Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012 р., с. 341, 346*]. Після цього маємо ще згадку в записі львівського гродського суду 1 січня 1455 р., в якому італієць Юліан із Кафи скаржився, що позичив Теодорику гроші, а той їх не повернув на термін [Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1889, [t. 14](#), № 3263, s. 432 – 433]. Про смерть Теодорика в записі не йшлося, можливо, у Львові про неї ще не знали.

Посаду подільського старости після Теодорика успадкував його старший син Бартоломей (Бартош). Перший його документ з новим титулом виставлено у Снятині 24 березня 1455 р. [*Михайловський В. op. cit., с. 346*]. Подільське (кам'янецьке) староство перетворилось неначе на приватну власність роду Теодорика, за що треба бути вдячним королю Владиславу 3-у. Як говорив (у класика) його сучасник:

Отдать в залог, что можно заложить.

Ещё у нас земель богатых много!

Виплутуватись із наслідків такої господарки довелось уже іншим людям. Найпростішим виходом був би викуп заставленого староства королем, так біда була в тому, що для цього були потрібні гроші. Така от проблема: король був, а грошей у нього не було. Пруська війна поглинала всі грошові засоби держави, і у Длугоша чи не половина тексту за ці роки присвячена грошам, збиранню податків.

Тому король вчинив інакше – він дав дозвіл подільському воєводі Грицьку Кирдею викупити це староство [9 січня 1456 р. *Грушевський М. С. Королівський дозвіл на викуп Кам'янецького староства 1456 р. – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1897 р., т. 20, с. 1 – 2*]. Поліпшення, наскільки я можу зміркувати, полягало би в тому, що викуплене за таким дозволом староство поверталось у загальний фонд королівщин, і Грицько був би там звичайним королівським адміністратором, як в інших староствах. Я не вникав в юридичний бік цього дозволу, але зауважу, що поєднання в одних руках урядів воєводи і старости було заборонене щойно виданими [Нешавськими статутами](#) 1454 р.

Для нашої вузької теми інтерес становить фраза з королівської грамоти: «capitaneatum Samuencensem terre nostre Podolie, in **confiniis Thartarorum site**» (*Кам'янецьке староство у нашому Подільському воєводстві, що лежить на татарській границі*). І таке визначення – треба підкреслити – дали не пізніші історики, а сучасники подій.

Щоб не повертатись до цієї справи, зазначу, що і у Грицька грошей на викуп не знайшлося, і після загибелі Бартоломея Бучацького (як нижче) староство успадкував його брат Михайло. Допіру 1463 року подільські рицарі вирішили зібрати потрібні засоби самостійно. Як записав Длугош, вони ухвалили зібрати по одному волу з кожного лану (слід думати, обробленої землі) та з кожного кметя (підданого) [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 83](#) – 84]. Грошей, як бачимо, не було й у

шляхтичів, і тому податок збирали волами. Що Михайло Бучацький зробив із такою масою волів – історія не згадує (пізніше, за королеви Бони, волів почали переганяти до Сілезії і там з вигодою продавати, але в цей час такої «схеми», здається, ще не було).

Як завжди, оплачувати юридично-економічні комбінації панів мусили місцеві русини, оті самі кметі, котрі й обробляли ті самі лани. А от наскільки успішно пани виконували свою частину «суспільного договору», перш за все, захищали землю від ворогів – ми і стараємось прослідкувати.

До фактичного викупу дійшло аж через рік, відповідний документ був складений 15 листопада 1464 р. [Архив юго-западной России. – К.: 1890 г., ч. 7, т. 1, № 15, с. 23 – 24].

Про татар на Львівщині після нападу 1452 року маємо лише невиразні згадки.

5 лютого 1456 р. зроблено запис про суму грошей в 50 марок, яку Станіслав Давидовський отримав для викупу своєї жінки у татар (*quas pecunias Staynko recepit ad exemendum uxorem suam de Thartharis*) [Akta grodzkie i ziemskie..., t. 14, № 3509, s. 470]. Якщо я правильно зрозумів цей запис, це мабуть перше свідчення про викуп (спробу викупу) людей, полонених татарами.

Наступну пригоду з татарами Длугош занотував аж у 1457 році:

В день св. Егідія, у четвер, подільський староста Бартоломей Бучацький і подільський підкоморій Ян Лащ їхали в напрямку Потелича. При них були тільки особисті слуги, і вони анітрохи не думали про близькість ворога.

Аж тут вони раптом дізналися, що недалеко знаходиться відділ татар і займається грабунками. Вони скликали з поближких сіл селян, котрі охоче надали їм свою допомогу, і вночі напали на татар.

Татари стояли двома таборами, і Бучацький напав на більший з них, розраховуючи, що там перебувають вояки, а в другому – тільки простолюд. Але вийшло навпаки – в більшому таборі було мало вояків, яких нападники легко здолали; на світанку численні татари оточили загін Бучацького і, пускаючи на нього стріли, знищили його цілком.

Длугош, записуючи цю пригоду, відзначив, що героїзм поляків має стати прикладом і захоотою для інших.

Татари, побоюючись нового нападу, повернули назад, тим більше що вже набрали досить здобичі [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1445-1461. – Warszawa : 2009, s. 322 – 323].

Тут знову треба зауважити – коментатори Длугоша [Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445 – 1480. – Wrocław: 1965, t. 2, s. 101] відзначили, що ця звістка **підтверджується** записом Густинського літопису [Полное собрание русских летописей. – Спб.: 1843 г., т. 2, с. 357 = 2003 г., т. 40, с. 137]. Вираз неточний, насправді треба говорити не про підтвердження, а про запозичення із Длугоша через посередництво Кромера та «Мартина Бельського» (як зазначено на берегах рукопису). У Густинському літописі написано, що татари напали на Поділля. Думаю, літописець не знав назви *Потелич* і «виправив» її за власним розумінням.

В датуванні події є певна суперечність. День [св. Егідія](#) – 1 вересня – у 1457 році припадав на неділю, а четверг був 29 серпня і 5 вересня. Мабуть, слід думати про початок вересня.

Село [Потелич](#) лежить у 53 км на північний захід від Львова (на той час – Белзьке князівство, нині – Жовківський район Львівської області). Знову бачимо, що татари пройшли всю Брацлавщину, все Поділля і половину Руського воєводства – і ніхто їх навіть не помітив, не те що опір чинив. З усіх нападів татар, які ми уже розглянули, це була найдальша точка на заході, куди вони доходили (875 км від Перекопа). Мазовецькі князі, котрим належало Белзьке князівство, не тільки нічого не зробили для його оборони, але мабуть і не знали про напад татар.

Бучацький і Лащ зовсім не збирались на війну, а їхали кудись через територію сусіднього воєводства. До того ж староста займався господарськими справами свого старства, а підкоморій мав розсуджувати земельні суперечки. Війна, оборона краю не належали до їх прямих обов'язків.

Однак в цьому епізоді ми бачимо риси тактики, застосовані Я. Лащем в 1453 році – мобілізацію місцевих селян (авжеж, русинів! На самих тільки волах їх обов'язки не спинились!) і нічний напад на татарський табір. Причиною поразки була велика нерівність сил, котру не могла компенсувати раптовість нічного нападу. Татари, у свою чергу, розумно розпорядились своїми переважаючими силами і зуміли оточити атакуючий загін, що й привело до його знищення.

Новою і не дуже зрозумілою рисою тактики татар було їх розташування двома таборами, в одному з яких, якщо вірити Длугошу, перебував основний бойовий склад, а в другому – награбоване. Польські командири не встигли провести розвідку (та й не така легка то була справа!) і невірні спланували, як нині модно говорити, «черговість ураження цілей». Втім, може бути, що це – тільки кабінетні міркування Длугоша. Однак з таких пригод виникла приповідка: «До відваги треба розваги».

Правдивість повідомлення Длугоша (принаймні в загальних рисах) підтверджується тим, що останній документ, де згадано Бартоломея Бучацького, датовано 1 квітня 1457 р., а далі, 24 січня 1458 р., на його посаді кам'янецького старости згадано вже його брата Михайла [*Михайловський В. op. cit.*, с. 346], і більше за Бартоломея вже не чути.

Разом з виникає запитання з царини героє-панфіло-знавства: якщо польський загін було винищено цілком, то звідки стало відомо про дрібні подробиці бою, про нічну атаку, оточення і т. д.? Подібне запитання – звідки газетярі дізнались про слова політрука Клочкова, якщо всі панфіловці загинули? – виникали уже в 1941 році, але так і не знайшло відповіді...

До самого кінця 1457 року належить привілей короля Казимира, виставлений у Петрокові 5 грудня 1457 року для прелатів, посадовців і шляхти руських земель (Львівської, Перемиської, Холмської, Галицької, Саноцької, Снятинської) і Поділля [*Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1875, t. 5, № 154, с. 204 – 205*]. Привілей дозволяв зазначеним особам не ставитись до суду поза межами своїх земель. Головний мотив такого рішення – що названі особи

magnas impensas et gravamina paciuntur [patiuntur] et neque infidelibus Tartaris emulis nostris resistere possunt...

страждають від великих видатків та тягарів і не можуть ставити опір невірним татарам, нашим ворогам...

Ідея нового порядку, запровадженого привілеєм, наскільки я можу зрозуміти, полягала в тому, що шляхта буде більше перебувати у своїх маєтках, а менше їздити на далекі судові засідання, і через те буде більш здатна до відсічі татарам.

Поїздки ж до відносно близьких повітових центрів не мусили б забирати багато часу. Цікаво, що привілей розтягнуто на все Руське воєводство, хоча із шести названих земель нападами татар на той час була заторкнута тільки дві (Львівська і Галицька).

Чи мав цей привілей якийсь істотний вплив на життя шляхти згаданих земель – я зараз розбирати не можу, але можна зробити висновок: польський уряд все ж намагався якось допомогти справі оборони проти татар, хоча – як показало найближче майбутнє – його зусилля були незмірно малими проти розміру загрози.

Татарський антракт (1458 – 1469 рр.)

Після нападу татар 1457 року в «Хроніці Длугоша» – нашому основному джерелі – не занотовано ніяких татарських нападів аж до 1469 року, але є деякі новини з цього напрямку політики Польщі.

Лист Хаджі-Гірея (1465 р.)

Лист Хаджі-Гірея до короля Казимира 4-го [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 131 – 133](#)] було надіслано наприкінці 1465 року.

Причиною листа була авантюра, розпочата (нібито) римським папою Павлом 2-м. Він шукав допомоги в боротьбі проти турецької навали і по силі приповідки «хто потопає – за піну ся хапає» вирішив спробувати приєднати до антитурецького союзу хана Хаджі-Гірея. Посол приїхав до хана і запропонував йому приєднатись до коаліції християнських держав проти турка (міфічної коаліції, зауважимо в дужках). Хитрючий хан щедро розсипав слова про своє співчуття до християн, котрим загрожують турки, а сам тим часом послав до Туреччини повідомлення про посольство (так, про всяк випадок, соломки підстелити...).

Що ж до участі у війні – хан відповів дипломатичною згодою: то залежить не тільки від нього, але й від дозволу його милостивого пана – польського короля Казимира, до якого він, Хаджі-Гірей, перешле свого листа з цим самим папським послом і як король йому, Хаджі-Гірею, накаже, так він і вчинить.

Старий анекдот говорить: коли дипломат каже «так», це означає «може бути»; коли дипломат каже «може бути» – це означає «ні»; а якщо дипломат каже «ні» – то який же з нього дипломат?!

Відповідь Хаджі-Гірея була класичним дипломатичним «може бути». Але посол був дуже втішений і поїхав до Вільна, де знайшов Казимира й передав йому лист хана. Казимир показався несогіршим дипломатом і запевнив посла, що він, Казимир – щирий прихильник ідеї боротьби із турком. А щодо війни і наказу для Хаджі-Гірея – король пообіцяв поставити справу на обговорення з'їзду у Петрокові, призначеного на 17 березня 1466 року (такий порядок, до речі, й було передбачено Нешавськими статутами). Чи не найпоширеніший спосіб «спустити справу на гальмах» – це віддати її на розгляд комісії...

Прецінь король зручно прослизнув між крапельками, збувши небезпечного (впливового при папському дворі!) авантюриста порожніми словесами.

Запис Длугоша – єдине джерело про цю авантюру – рясніє недокладностями, котрі дуже важко пояснити, бо посол ставився у Кракові на звороті (15 лютого 1466 року) і Длугош міг отримати інформацію якщо не безпосередньо від нього, то з дуже коротким плечем передачі.

Тим не менше ми читаємо, що посол назвався Людовіком з Болоньї, ченцем-францисканцем і патріархом Антіохії (титулярним, уніатським, ясна річ). Але такого антіохійського патріарха джерела не знають, а знають Вільгельма de la Tour (користувався цим титулом в 1457 – 1471 рр.). Мені здається, що «посол» був самозванець, тим більше що у близькому часі – в 1439 – 1465 роках – аквілейським патріархом був Людовік Скарампі Меццарота з Венеції. Можливо, що «наш» лже-патріарх вирішив скористатись зі смерті аквілейського патріарха і приватизувати його ім'я. Менше з тим, у Польщі його приймали як правдивого папського посла.

Далі, посол повідомив, що зустрівся із Хаджі-Гіреєм 10 серпня 1465 р. на у степу над рікою Ельзе. Що це за ріка – невідомо, коментатори ставлять на її місце Дон – назву, котра не має жодної спільної літери із зафіксованою у джерелі. Посол повідомив також, що незадовго перед тим Хаджі-Гірей побив свого ворога – іншого татарського хана Кучук-Мухаммеда (*Chichimachmeth*).

Цю звістку про битву пов'язують зі згадкою в Типографському літописі під 6973 (1465) роком, що цар Махмут пішов на Русь і стояв на Дону, і тут на нього напав цар Хаджі-Гірей і побив його, і так напад на Русь не відбувся [Полное собрание русских летописей. – Спб.: 1921 г., т. 24, с. 186]. Тут противником Хаджі-Гірея бачимо не Кучук-Мухаммеда, звістки про якого закінчуються в 1459 році, а його сина Ахмата.

Слід думати, що папський посол розумів своїх татарських співбесідників дуже погано, і з того виникли такі перекопчення.

Слід також зауважити, що в цей час уже ніхто не згадував про обіцянки Хаджі-Гірея з 1455 року, як не згадували про них упродовж усієї пруської війни. Також і з'їзд відбувся у планований час – 14 березня 1466 р. – тільки про турецьку війну на ньому не говорили [Jana Długosza Roczniki..., s. 138 – 139]. Маючи ще не закінчену війну з Тевтонським орденом, думати про нову війну не випадало...

Некролог Хаджі-Гірея (1466 р.)

Цей некролог [Jana Długosza Roczniki..., s. 182 – 183] виступає досить незвичним, можна сказати – унікальним у всьому творі Длугоша. Некрологів він написав багато, але всі вони присвячені польським католицьким єпископам та політичним діячам, а от із числа татар так пошановано тільки Хаджі-Гірея.

Длугош іменував його «татарським ханом» (назви «перекопський» чи «кримський» він не вживав). Смерть його датована орієнтовно серединою серпня 1466 р. У заслугу йому поставлено збереження миру із землями Польського королівства і **Прусії** (виходить, поляки не тільки не мали надії на його допомогу у війні проти Тевтонського ордена, але раділи хоча б його нейтралітету).

По свіжих слідах посольства 1465 р. пригадано, що він обіцяв допомогу християнам у війні проти турків, якщо це дозволить король Казимир.

Хаджі-Гірей відтягав татар від грабінництва і примушував їх до землеробства, до ремесла і до життя з праці або торгівлі (Длугош не зазначив, чи досяг він у цьому яких-небудь успіхів; а з подальших часів ми знаємо, що онук Хаджі-Гірея – Сахиб-Гірей у 2-й чверті 16 ст. теж намагався робити те саме – і здається, так само невдало).

Також він прихильно ставився до поляків, котрі часто служили у нього у війську (а ми ще дивуємось – як-то татари вільно орієнтувались на землях сучасної України).

Отаку похвалу Длугош приділив Хаджі-Гірею.

Про смерть хана повідомляв також король Казимир у своєму листі до невідомої особи, висланому з Торуня 3 жовтня 1466 р. Записавши новини з пруської справи і поставивши дату, він зробив до листа таку приписку:

Nuntio praesenti exeunte supervenit nobis novitas, quomodo Imperator Thartharorum Ecygery his novissime exactis diebus est vita functus et mortuus, de cuius morte quam plurimum condolemus.

Et ex quo ita, prout Deo placuit, tantus noster et dominiorum nostrorum amicus ex hac luce discessit, misimus ad Capitaneos terrarum Russiae et Podoliae, ut terras, castra et civitates circumspiciant et pro vigili diligentia custodirent, quum iam ipsa confinia dominiorum nostrorum adversus ipsos Tartaros necessarium est ceterius quanto meliori provisione et tuitione circumspicere et revidere et pro huiusmodi revisione et tuitione Sinc. tuam nobis per hunc cubicularium consilia petimus communicare [Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Cracoviae, 1876, [t. 1](#), pars 2, № 210, p. 238].

Оголошую щойно доставлену нам новину, що татарський імператор Хаджі-Гірей нещодавно закінчив дні й життєві страждання і помер; і ми багато співчуваємо.

І отак, завдяки божій ласці, [котра] так багато нас і наші держави ласкаво оберігала, ми послали до старост Руської і Подільської земель та до земель, замків і міст, аби пильнували і аби варта стерегла, як скоро на кордонах наших держав оці ворожі татари неодмінно [з'являться], також якнайбільше запасів [поробили] і стежили довкола та перевіряли, і про [результати] оцього стеження і перевіряння нас через нашу прибічну раду повідомляли.

Отже, можна думати, що позитивна оцінка Хаджі-Гірея у Длугоша відображала позицію польського уряду.

У зв'язку з політичними змінами в Татарії король висловив «занепокоєння» (чи «стурбованість»?) і наказав землям Русі та Поділля подбати про свою безпеку у чисто пасивний спосіб – стежачи за рухом татар та збираючи запаси до замків, у яких планувалось відсиджуватись до часу, коли татари зникнуть самі собою.

Чи були послані такі накази на Волинь та Київщину, котрим теж загрожували татари – історія мовчить. Про Брацлавщину марно було б і згадувати, бо ми не знаємо, чи було там хоч якеś начальство, до котрого можна було би щось написати.

Посольство Нур-Девлета (1467 р.)

Але очікуваного нападу татар не сталося (повторюся – мова йде про великий напад, такий, що дійшов би до вух начальства). Замість цього на з'їзд у Петрокові, котрий зібрався 3 травня 1467 р., прибув посол нового татарського хана Нур-Девлета, старшого сина Хаджі-Гірея. Посол повідомив, що нового хана призначено за одностайною згодою всіх князів і начальників. В імені хана посол обіцяв, що буде триматись із королем, його королівством і князівствами на такій стопі, як і його батько, і буде вважати ворогів і приятелів короля за своїх ворогів і приятелів, і допомагатиме королю й королівству проти кожного ворога. Поляки йому відповіли: «Ми сподіваємось, що так буде» [Jana Długosza Roczniki..., [s. 192](#)].

Наслідком посольства був договір між Нур-Девлетом та Казимиром. Його текст відомий з латинського перекладу [Codex epistolaris..., t. 1, pars 2, № 213, p. 240 – 241].

Розбирати цей досить довгий текст я не маю наміру, зроблю тільки кілька зауважень.

1. Оригінал документа був виставлений «Ex kijrcher (?) 1467 die 17 septembris anno Saracenorum 872 mensis Japher» (у *Кирк-Орі 1467 року дня 17 вересня, сарацинського року 872 місяця сафара*). Юліанська дата 17.09.1467 р. [відповідас](#) 17 чи 18 сафара 872 р. Можливо, маємо рідкісний випадковий збіг, коли 17-е число

співпало у вересні 1467 р. від Р. Хр. та у сафарі 872 р. Геджри. Чому в заголовку публікації поставлено 9 вересня – я не розумію.

2. Про територіальні питання в договорі не йдеться (ніяких географічних назв не видно).

3. Це був, наскільки я розумію, перший письмовий договір між Польщею і Кримським ханством, що свідчило при піднесенні ваги цього напрямку дипломатії в очах польського уряду.

4. Договір не мав форму *ярлика*, тобто наказу хана своєму підлеглому. Визначальною рисою ярлика як документа є формула «слово моє», поставлена після імені хана [Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева улуса 14 – 16 вв. – Казань: 1979 г.].

Посольство Менглі-Гірея (1469 р.)

Договір з Нур-Девлетом не простояв довго, тому що захоплююча політична гра «вижени кримського хана», якій віддавалися сини Хаджі-Гірея, скінчилась тільки тоді, коли (згідно відомого анекдоту) «прийшов лісник і всіх прогнав». [Нур-Девлет](#) мав три «каденції» в 1466 – 1467, 1467 – 1469, 1475 – 1476 роках, а його молодший брат [Менглі-Гірей](#) – також три каденції в 1467, 1469 – 1475, 1478 – 1515 роках, із яких перші дві теж слід брати в лапки. І кожного разу нового хана проголошували «за одностайною згодою князів і начальників»!

Турки, захопивши в 1475 році Кафу, злапали й Менглі-Гірея, котрий чи то ховався там від свого брата, чи то був арештований генуезцями на вимогу Нур-Девлета. Розібравшись у ситуації, вони зробили ставку на Менглі-Гірея, і так з турецькою допомогою він став ханом і протримався – рідкісний випадок для татарських держав! – до **природної** смерті. Ціною такої стабільності було обмеження суверенітету Кримського ханства на користь Туреччини – спочатку незначного, а дедалі сильнішого, аж до перетворення ханства на автономну область у складі Туреччини на початку 18 ст.

До Длугоша подробиці згаданої гри доходили лише частково. Під 1469 роком він занотував перебування короля Казимира у Львові упродовж великого поста (14 лютого – 2 квітня) і відзначив, що в цей час прибули послы нового татарського хана Менглі-Гірея [Jana Długosza Roczniki..., s. 240]. Послы обіцяли поміч хана проти кожного ворога короля. Можна думати, що запропоновані ними умови були подібні до умов, які пропонували послы Нур-Девлета. Як і тоді, так і тепер обидві сторони розуміли, що за цими обіцянками не стоїть ніякий серйозний намір. Казимир мав клопоти із Тевтонським орденом, Угорщиною, Сілезією, Чехією, і тут кримці йому допомогти не могли. А поставити вимогу, аби кримський хан у якості «свого поганого» оберігав границі Польщі та Литви від інших, «диких поганих», поляки не здогадались (чи не зуміли на ній наполягти).

Коментатори Длугоша сумніваються навіть, чи таке посольство справді мало місце, бо незалежних даних про нього немає [Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445 – 1480. – Wrocław: 1965, t. 2, s. 247].

Причин перерви з **великими** нападами татар на землі сучасної України ми не знаємо. Ясна річ, доброта того чи іншого хана не могла бути такою причиною, бо татарські хани ніколи не мали настільки міцної влади, щоб перешкодити своїм підданам діяти на власний розсуд. Думаю, в суспільствах із сильними традиціями родового ладу така міцна влада панівного роду над іншими родами навіть неможлива.

Напади татар 1469 і 1471 років

І от через п'ять місяців після посольства Менглі-Гірея (якщо вірити, що воно справді мало місце в березні 1469 року) татарський антракт закінчився – як виявилось, назавжди.

Оповідання Яна Длугоша (1469 р.)

Длугош про це написав так:

Коли король Казимир перебував у Литві [8 – 30 вересня 1469 р. у Вільно], велике татарське військо напало на його володіння. Воно було складене з утікачів, грабіжників та вигнанців, котрих по-татарськи звали *козаками*. Вони поділились на три частини і мали вождем Маніака, сина заволзького хана.

Перша частина напала на Волинь й захопила близько 10 тисяч полонених біля Володимира, Кременця, Кузьмина, Чуднова та Житомира і відійшла без жодних страт. Литовці, вислані для боротьби з ними, не наважились вступити в бій з огляду на своє мале число і велике число татар. Селяни ж не тікали й не ховались у багнах, лісах та інших укриттях, по-перше, через довготривалий мир, по-друге, через часті фальшиві татарські тривоги.

Друга частина татар рухалась на Тереховлю, але вони устигли схопити тільки 40 чоловік і швидко відступили, побоюючись погоні. Воно отримало вість, що польське військо розклало свій табір поблизу.

Король Казимир був своєчасно попереджений через гінця від передволзького [так у Длугоша!] хана Менглі-Гірея про напад татар. Король своєчасно попередив своїх підлеглих з Польського королівства і Литовського князівства, і от біля Тереховлі зібрались сили Руського воєводства під проводом львівського старости Рафаїла Ярославського та белзького і холмського старости Павла Ясенського, і це військо стояло наготові [але в бій не вступало].

Третя частина татар напала на Молдавію, і молдавани двічі її побили. У третій битві татари перемогли й узяли багато полонених, але молдавани захопили сина хана Маніака.

Маніак надіслав сто татар як посольство до воєводи Стефана, вимагаючи відпустити свого сина. Але Стефан наказав того сина четвертувати, а усіх послів, крім одного, вбити на палі. І так одіслав одного позосталого татарина, аби Маніак знав, що сталось [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 254](#) – 256].

Це оповідання містить багато цікавого, але має недокладності як у загальних контурах подій, так і в окремих подробицях. Маємо тут повідомлення про дії татар одразу на трьох фронтах: Литовському (або 1-у Українському – Волинь, Київщина), Польському (або 2-у Українському – Руське воєводство) і Молдавському.

Реляція з'їзду в Петрокові (1469 р.)

Перш за все, подивимось, що з цього оповідання має підтвердження в інших джерелах.

Напад на Русь має підтвердження у звіті зі з'їзду у Петрокові:

(10 Nov. [1469]) Item am freytag en sente Mertens obende qwom vor der woywode aws der Lemburg mit etlichen herrnus Rewzen und us der Podolien und clageten, wie dy Taternen grossen schaden an den grenitczen getan haben, und boten, seyne genade welde das understeen etc., der Taterische keyzer hot unsern hern konigk

mit eyner botschaft besand, dy do worben, is were seyn wille nicht und woste ouch nicht, wer sie weren, sunder kunde sy unser herre konig betreten, her sulde mit en thun, alze her wol wuste, und welde selbist dorczu helffen [Acten der Ständetage Preussens, Königlichen Antheils. (Westpreussen) / Thunert, Franz. – Danzig: 1888 (?), [Band I](#) (1466-1471), № 25, S. 136].

Далі у п'ятницю на день св. Мартина [10 листопада 1469 р.] увечері виступили львівський воєвода з іншими панами з Русі та з Поділля і поскаржились, що татари поробили великі шкоди на границях, і зробили внесок, аби надали допомогу їх підданам і т. д., татарський імператор надіслав посольство [чи лист?] до нашого пана короля, де написав, що він того не бажав і навіть не думав, а хотів захистити, і дав знати нашому пану королю, який мав би зробити, оскільки він знав, і таки собі допоміг (?) [переклад досить приблизний!].

Длугош, докладно оповідаючи про цей з'їзд, проминув оцю петицію, зазначив тільки, що Зборовський був відряджений послом до татарського хана [Jana Długosza Roczniki..., [s. 259](#)]. До якого саме хана і з якими дорученнями – в такі деталі Длугош не вдавався.

Але такий внесок рицарів із земель Русі згадано при описі наступного з'їзду у Петрокові, який розпочався 28 жовтня 1470 р. Королю потрібні були гроші, а рицарі погрожували відмовити в цьому, поки не буде організована ефективна оборона Русі від татар. На мій погляд, вираз «до організації оборони від татар» міг би поповнити колекцію таких виразів, як «до жидівського пушання», чи «до грецьких календ», котрі вживаються, щоб показати: такого ніколи не буде.

І справді: з'їзд працював цілих 30 днів, поки вдалося погодити справу податку. При цьому про оборону від татар уже не згадувалось [Jana Długosza Roczniki..., [s. 270](#)].

Звістка із Вроцлава (1470 р.)

Про цей (мабуть) напад є згадка у Петера Ешенлоєра (Peter Eschenloer, бл. 1425 – 1481). Він був німцем з Нюрнберга, служив міським писарем у Бреслау (Вроцлав), цікавився історією свого краю (Вроцлава – Сілезії – Чеського королівства, до якого належала тоді Сілезія). Він написав хроніку Вроцлава за 1440 – 1479 роки, і в ній читаємо:

Non parvus timor Wratislaviensibus instabat; deus autem semper superbis resistens permisit inopinate, ut Tartari cum tribus terribilissimis exercitibus in tribus locis in Litwaniam et Russiam eum maxima potencia venerunt, ita quod Poloni obliviscentes Wratislaviensium et heretici necesse habent Tartaris occurrere et se et patriam defendere. Ecce ulciorum deus, rogemus eum, ut mala avertat Tartarorum infidelium [Eschenloer P. Historia Wratislaviensis... – Scriptores rerum silesiacarum (Breslau), 1872, [Bd. 7](#), S. 227].

Немалий пополох настав у Вроцлаві; бог, який завжди противиться зухвалим, дозволив несподівано, щоб татари з військами з найжахливіших племен [можливо, людей, народів?] прийшли з усією силою на місцеві племена [народи?] у Литві та Русі, тоді як поляки [воювали] з Вроцлавом та єретиками, забувши обов'язок напасти на татар і захищати себе та вітчизну. Це боже помста, і ми би просили, аби [бог] відвернув невірних татар.

Цей запис не має прямої дати; перед ним згадано події, датовані 3 липня 1470 р., а після нього – 19 червня, 29 червня і знову 3 липня. Отже, можна думати, що запис зроблено наприкінці червня – на початку липня 1470 р., коли новина про татарський напад дійшла до Вроцлава.

Дійшла – звідки? Оскільки новина подавала події в укрупненому вигляді (напад і на Литву, і на Русь), то можна думати, що вона прийшла з Кракова – це якихось 235 км від Вроцлава, 7 – 8 днів шляху. Але чому ця новина йшла 8 місяців, з урахуванням інтенсивних зв'язків цих міст? Думаю, що поляки не почували себе зобов'язаними інформувати сусідів про свої поразки, і такого роду новини витікали з урядових кіл хіба випадково.

Реляція консула Кафи (1471 р.)

А як бути з подіями на «Молдавському фронті»? Маємо згадку про них в обширному звіті, написаному консулом і масаріями Кафи 16 – 18 травня 1471 року для свого начальства – генуезького банка св. Георгія:

Exercitus tartarorum qui iuit [! ivit] ut diximus cum alijs [! aliis] ad cursiandum [! cursandum] in velachia stephani vaiuode rediuit [! redivit] et damnificavit [! damnificavit] in partibus cereti depredato ipso cazale [! casale] et alijs vilagijs [! aliis vilagiis]. ita quod asseritur condussisse [!?] magnam somnam [!?] bestiaminum [! bestia...?] diuersarum [! diversarum] qualitatum, animas masculas et feminas captiuas [! captivas] conduserunt [! conduserunt?] circa mille. Qui dominus stephanus et cum allijs [! aliis] multis dominis est in magnis guerris cum domino radulo vaiuoda alterius velachie domino. Propterea affirmamus ut nostri ad istas venturi euitent [! evitent] paexium [!?] dicti domini stephani. quia certum est cum extremo periculo pertransirent [...]

Campania tamen non est bene segura quia illi tartari qui dischurerunt [! discurrerunt] velachiam etiam in rusiam dampnum fecerunt, ob quibus dampnis velachi et ruteni damnificati turbationem dant in confinibus tartarie [Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. – Atti della Società Ligure di Storia Patria, 1871, t. VII/1, № 981, p. 779, 783].

Татарське військо, котре пішло, як сказано між іншим, походом на Валахію і яке в районі Серета грабувало хутори та інші села, воєвода Стефан прогнав і пошкодив. Через це було посіяно (asseritur) багато тварин різної якості, душ чоловічих та жіночих захоплено у полон близько тисячі. Отой пан Стефан та з ним багато інших панів є у великій війні із паном Радулом, воєводою іншої держави Валахії. Тому підтверджуємо, що оцього нашого майбутнього [договору?] з названим паном Стефаном слід би уникати, оскільки є незаперечною величезна небезпека, якби це було зроблено.

Кампанія [? мабуть, торгівля, перехід купецьких валок] все ще не є досить безпечною, тому що ті татари, які тинялись [варіант: кочували] у Валахії, навіть на Русі поробили шкоду, і через цю шкоду валахи та русини чинять шкоди і веремії на татарських границях.

Частина слів у цьому тексті – латинські, інші – схожі на латинські, ще інші – італійські. Слова *damnificavit* латинські словники не знають; Мирон Капраль перекладає його як *зашкодив* [[Привілеї національних громад міста Львова](#): 14 – 18 ст. – Льв.: 2010 р., с. 206, 237].

Коли все це було? Подібні звіти з Кафи надсилались досить часто, наступний маємо з липня 1471 р. [Codice..., № 989, р. 796 і далі]. Тому можна думати, що у процитованих фрагментах йдеться про події зовсім близького часу, 1-ї половини 1471 р. Солхат – важливий центр (якщо не столиця) Кримського ханства – знаходився за пів-дня шляху від Кафи, і пильнувати політичну ситуацію в ханстві було прямим обов'язком консула, бо від цієї ситуації залежала безпека міста. Тому в Кафі добре орієнтувались у справах Кримського ханства (наскільки це було можливо для іноземців).

Аналіз джерельних звісток і реконструкція ходу подій

Я вважаю, що в оповіданні Длугоша об'єднано під одним дахом події 1469 року на землях сучасної України та події 1471 року в Молдавії.

Не може бути ані мови про те, що ці напади були скоординованою акцією одного командувача – Маніака. Ким міг бути цей Маніак?

На думку Л. Колянковського «Маніак – це безсумнівно Махмуд, брат Ахмата» [Kolankowski L. Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa: 1930, t. 1, s. 324]. Про Махмута, брата царя Ахмата, згадано в інструкції (з березня 1475 р.) московського великого князя Івана 3-го для посла до Криму Олексія Старкова [Сборник Русского исторического общества, 1884 г., т. 41, № 2, с. 10].

Такого ніяк не може бути. По-перше, брат хана – то не син хана, а по-друге, між іменами *Махмут* та *Маніак* немає нічого спільного, окрім початкового звука *М*.

А між тим знайти потрібного татарина не було так складно. Це був Мамак, глава роду Ширин. Про нього згадано в інструкції керівників банку св. Георгія для консула та масаріїв Кафи з 16 червня 1467 р. [Codice..., № 776, р. 490 – *Mamachi*]. Ясно, що в Генуї дізнались про його існування з якоїсь попередньої реляції з Кафи. І далі бачимо згадки про *пана Мамака* [Codice..., № 935, р. 735 – *domino mamacho*, 21 січня 1471 р.; № 944, р. 735 – 26 квітня 1471 р.]. Нарешті, в 1474 році бачимо згадку про «сина покійного Мамака» (*il figlio del morto Mamach*) [Codice..., 1879, t. VII/2, р. 83]. Це сказано не в документі, а в історичному нарисі подій 1474 року Амедео Вінї, але він мабуть мав підстави так написати. Заглиблюватись далі у Мамако-знавство я не маю змоги і бажання.

Так хто ж напав у 1469 році? Якщо відкинути Мамака як помилково перенесеного з іншого епізоду, залишаються «заволзький хан» (імені якого Длугош не знав) та «козаки» – утікачі, грабіжники та вигнанці. Але мені здається, що вигнанці та утікачі (зі своїх орд, звичних суспільних структур) не могли перебувати під проводом когось з офіційно правлячих ханів, – аж до того часу, поки з них не склалась би якась нова орда (ну, як Ногайська орда сформувалась).

Разом з тим сили нападників були на цей раз дуже значні, що видно із великого розмаху нападу. Від Володимира на заході до Житомира на сході смуга, окреслена Длугошем, простягається на 320 км, а [Кузьмин](#) (нині – Красилівського району Хмельницької області) лежить у 85 км на південь від прямої лінії, що з'єднує Володимир та Житомир. У смугу, окреслену в такий спосіб, потрапляють і Кременець на заході, і Чуднів на сході. Відповідно і число полонених було дуже значним.

Якщо з'єднати перелічені пункти прямими лініями, то площа такого багатокутника становитиме 680 кв. кілометрів; якщо ж замість Кременця

протягнути ці лінії до Теробовлі, то площа становитиме 750 кв. км. Ці числа нам знадобляться для майбутніх порівнянь.

«Хоробра литва», як бачимо, не наважилась вступити у бій з татарами, хоча вони (знову з огляду на велику територію) не могли рухатись весь час одним табором, а поділились на менші загони. Але жоден з цих загонів не був атакований, а сама литва зручно прослизнула між крапельками, так що ніякі татари їх не знайшли і мабуть навіть не знали про присутність ворожого війська.

Землі Польського королівства (Руське і Подільське воєводства) також були зачеплені цим нападом. Може бути, що тут діяв не окремий корпус, як представлено у Длугоша, а загони того татарського війська, котре ходило по Волині.

Теробовля лежить у 90 км на південь від Кременця, і якщо ми знаємо, що татари побували й там, то можна думати, що смуга нападу захопила й північну частину Подільського воєводства. І дії татар тут були масштабнішими, ніж представив Длугош, бо викликали скаргу одразу двох воєводств.

Досвідчені люди кажуть: «Найкращий спосіб збрехати – це говорити правду. Тільки не всю правду». Мені здається, тут Длугош, аби трохи пом'якшити прикре враження беспорядності влади, скористався цим рецептом і розповів тільки про маленький локальний успіх біля Теробовлі, а промовчав про черговий масштабний провал територіальної оборони.

Ми бачимо як із Длугоша, так і з реляції з'їзду, що Менглі-Гірей надіслав королю попередження про напад, і король таки устиг підняти тривогу як на литовському, так і на польському боці. Але зібрані сили були незначні, і шляхта Руського воєводства устигла налякати татар, котрі якимось довідались про її приготування, а «литва» і цього не зробила.

Про якісь дії на території Поділля, а тим більше Брацлавщини наші джерела мовчать.

Для датування цього нападу маємо тільки звістку Длугоша, котрий прив'язував її до вересня 1469 року.

Напад татар на Молдавію стався значно пізніше, у першій половині 1471 року. Оскільки про нього дізнались у Кафі, можна не мати сумніву, що це була справа кримських татар, і то конкретніше – Мамака, очільника роду Ширин. Звіт з Кафи у загальних рисах підтверджує як часткові успіхи молдаван у боротьбі із татарами, так і часткові успіхи татар (захоплення полонених та худоби).

При цій нагоді Длугош підвищив Мамака у чині із «сина хана» до повноцінного «хана», хоча Мамак не був ані тим, ані другим.

Історія із сином Мамака – повна вигадка. Реальний Мамак мав трьох синів – Кара-Мурзу, Сейтака та Абдулу [*Kolankowski L. Op. cit., s. 321*], але Длугош про них не знав.

Маємо також невизначену згадку кафинського консула про напад татар на Русь, котрий подано як продовження походу на Молдавію. Інших згадок про цей напад, здається, немає.

Ці події дають деяку поживу для нашої колекції тактичних прийомів татарської війни.

Перше, «татарський антракт», про який написано в попередньому параграфі – це не тільки узагальнення пізнішого часу, але й оцінка сучасників подій. Справді,

попередній відомий нам напад саме на Волинь стався в 1453 році, і з того часу цілих 16 років великих нападів не було.

Друге, система раннього попередження про татарські напади на цей раз спрацювала, можна сказати, «штатно» (так, як має бути), але це мало що допомогло.

Третє, в системі попередження виявилась хиба, відома у математичній статистиці як помилка другого роду. Помилка першого роду – це ложна тривога, коли система повідомляє про небезпеку, а її насправді немає. Помилка другого роду – ложна не-тривога (ложна безпека), коли реальна небезпека існує, але ігнорується. Тут ми вперше бачимо, що часті ложні тривоги притупили пильність і фактично знецінили всю систему попереджень. (Ну, так і нині буває: коли виникає велика пожежа, починають з'ясовувати, чому не спрацювала система пожежної сигналізації, і виявляється, що вона часто робила ложні тривоги, і люди при пульті-концентраторі її просто відключили.)

Четверте, реальний порятунок від татар давали укриття в лісах та болотах (ну, і від німців у 1941 – 1944 роках так ховалися). Про якусь роль укріплень поки що не йшлося.

П'яте, можливо, найважливіше з усього. З 1471 року маємо згадку про активний спротив руського населення. Воно само почало робити шкоди татарам (мабуть, відбивало стада худоби). Ця звістка дуже побіжна і не конкретна, але вона – перша в такому роді.

Напад татар 1473 року

Наступний напад татар занотований у Длугоша одним реченням під 1473 роком: татари спустошили околиці Мощаниці (Muszczeniec) біля Києва і забрали в неволю 700 чоловік [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 328](#)].

[Мощаниця](#) – невелика річка у Лугинському та Овруцькому районах Житомирської області, доплив Норині. На ній (було) розташовано два села такої ж назви – [одне](#), ближче до витоку, належало до Лугинського району і знято з обліку в 2001 р.; [друге](#), ближче до гирла, належало до Овруцького району і формально з обліку не зняте, але відселене в 1997 р. внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Від Києва ця територія віддалена на 170 км на північний захід, а від Житомира – на 115 км на північ. Так далеко в лісову зону татари ще не заходили.

Нагадаю, що в 1469 році татари навідалися до Київщини і «відмітили відрядження» грабунками біля Чуднова і Житомира. «Хоробра литва» в особі православного київського князя Семена Олельковича ніяк себе у цій пригоді не виявила, неначе її зовсім не існувало.

Але князь Семен помер на початку 1471 року, і з цієї нагоди король призначив начальником Київщини його дівера (брата жінки) – католика Мартина Гаштовта з титулом київського воєводи.

Ну, католицька литва, як відомо, ще хоробріша за литву православну, і от тепер ми бачимо, що при наступному нападі татар уже вона нічим себе не виявила – так, ніби її це не стосувалось.

Реформа управління Київщиною ніяк не вплинула на оборону, і це, як скоро побачимо, мало свої наслідки.

Коли саме стався цей напад – зміркувати важко, бо у Длугоша запис механічно приточено до параграфа про війну перського султана Узун-Хасана із турками. Це нічого не дає для детальної хронології події.

Напад татар 1474 року

Щоденник Амвросія Контаріні

Славний венеціанський рід Контаріні дав багато визначних діячів. Оцей Амвросій (або по-італійськи Амброджо, [Ambrogio Contarini](#), 1429 – 1499) був дипломатом і на початку 1474 р. отримав від свого уряду завдання – поїхати до Узун-Хасана, правителя держави Ак-Коюнлу, і домовитись з ним про союз проти Туреччини.

Це був час найвищої могутності Ак-Коюнлу, яка займала території сучасних Ірану, Іраку, Азербайджану та східні райони Туреччини. Ідея здобути такого союзника була однозначно кращою за ефемерні «союзи» із татарами східної Європи.

І от Контаріні, огинаючи володіння турків з півночі, проїхав через землі сучасних Німеччини та Польщі і вступив (24 – 25 квітня) на землю сучасної України. Через Луцьк і Житомир він приїхав до Києва, де перебував 1 – 11 травня. Місто він назвав «Київ або Магроман» (Chio over Magraman) і зазначив, що воно розташоване на татарській границі. Таким чином, наша колекція «міст на татарській границі», названих так сучасниками подій, поповнилась ще однією позицією. Далі він відзначив, що там був дерев'яний замок, а в замку – начальник по імені Мартин, якого посол атестував католиком (слухно) і поляком (помилково, здається, для нього литовці теж були поляками) [[Барбаро и Контарини о России](#). – М.: Наука, 1971 г., с. 211].

Пан Мартин прислал 2 мая многих из своих дворян сопроводить меня, когда он пожелал, чтобы я явился к нему на обед. После положенных приветствий он преподнес мне много богатых подарков и объявил, что его величество король повелел ему оказывать мне почести и оберегать от всякой опасности; он также должен был предоставить мне возможность пройти по степи вплоть до Каффы. Я всячески поблагодарил его милость и просил исполнить все это. Он сказал мне, что ждет посла из Литвы, который должен идти с дарами к татарскому хану. Поэтому хан высылает навстречу ему двести татар-всадников для сопровождения и безопасности. Так он успокаивал меня, высказывая пожелание, чтобы я дождался упомянутого посла: таким образом у меня будет сопровождающая охрана и безопасное путешествие. Так я и решил поступить.

Далі посол прибув до села (!) Черкас, де зустрів обіцяних татар, і переправився через Дніпро:

Когда мы проходили по лесу, посол через своего переводчика велел сказать мне, что татары решили отвести меня к своему хану; они говорили, что не могут поступить иначе и допустить, чтобы такой, как я, человек (а они это поняли) прошел в Каффу, не будучи представлен их хану. Я почувствовал большое беспокойство, когда услышал такие вещи; я доверительно обратился к переводчику [литовского посла], прося его припомнить то обязательство, которое было дано пану Мартину во исполнение воли польского короля, и пообещал ему саблю. Он проявил желание успокоить меня: вернулся к своему послу, передал ему мои слова, а затем уселся с татарами, начал с ними пить и своими речами уверил их, что я генуэзец; так он уладил дело при помощи 15 дукатов. Однако я, пока не узнал об этом, пережил величайшее волнение.

Утром мы поскакали и ехали так до 24 мая с многочисленными трудностями, даже один день и одну ночь были лишены воды. Затем прибыли к такому месту, где упомянутому послу и татарам надлежало повернуть по пути к хану, который находился в замке по названию Керкер. Посол дал мне одного татарина для сопровождения, который должен был довести меня до Каффы. Я простился с послом, и мы разъехались [Барбаро и Контарини..., с. 212 – 213].

Імені литовського посла Контаріні не назвав, так само як імені хана. О. Скржинська у своєму коментарі до процитованого місця вказала, що хан, до якого татари збирались спровадити Контаріні – це хан Великої Орди Ахмат. Але це – непорозуміння, і з самого тексту досить ясно, що це був правитель Кирк-Ора, тобто кримський хан.

Із Кафи Контаріні виїхав 3 червня 1474 р. і більше подробиць про перебування в Україні не дав.

А де ж напад? У тому-то й річ:

Іще ніде нема нічого,

Ніхто ніде не гомонів...

Оповідання Яна Длугоша

На противагу малому (відносно) нападу татар у попередньому році, великий напад 1474 року наробив скандалу на все королівство і докладно описаний у Длугоша. Наприкінці червня – на початку липня 1474 року король перебував на з'їзді у Петрокові, де було ухвалено війну – ні, не проти татар, боронь боже! – а проти угорського короля Матвія Корвіна.

Король розписав велику мобілізацію всіх сил королівства на 15 серпня до Мстова [на південному заході Польщі, у 96 км на північний захід від Кракова і всього у 12 км на схід від Ченстохови], тому що війна планувалась у Сілезії.

До цього збору король покликав також литовські сили: бояр, дворян і татар [служилих татар, що були оселені біля Вільна з доби Вітовта].

А в цей час Мартин Гаштольд [якого Длугош титулував київським *старостою*], надсилав королю одного за одним гінців із інформацією про напад татар на землі королівства і Великого князівства Литовського, і цих гінців було п'ятеро. Староста просив допомоги у війську і грошах, обіцяючи особисто відбити цей напад.

Король, як звичайно [! так написав Длугош!], не звернув уваги і не повірив таким грізним новинам. Він не тільки не послав допомоги Гаштольду, але й не попередив землі Поділля і Русі, аби вони тікали чи ховались від татар, і так люди займались звичними роботами (жнивими).

На чолі татар стояв царевич Айдер, син Хаджі-Гірея і брат правлячого на той час хана [ним був Менглі-Гірей, але Длугош цього імені не назвав]. Айдер діяв самовільно, без відома свого хана, і мав лише 7 тисяч погано озброєного війська.

Близько 24 червня [1474 р.] воно вдерлося на землі Поділля й Русі, пустошило довкола Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Гологір та Збаража. Смуга, захоплена нападом, простяглась на 100 миль в довжину і 30 миль в ширину. Татари захопили багато тисяч полонених, і то не тільки селян, але й шляхтичів.

Львівського архієпископа Григорія татари заскочили у його замку в Дунаєві, і Григорій з декількома купцями з бідною там сховались.

Рицар Свинка славно боронив свій замок в Помор'яхах, маючи тільки шість вояків. Укріплення у Литвинові його власник – Михайло Бучацький – не наважився обороняти, і татари його спалили.

Замок у Збаражі татари здобули і схопили в ньому княгиню [не названу по імені]; князь Іван, довідавшись, що його жінка потрапила в неволю, як Самсон, запалив замок, при цьому втекли два його сини і дві дочки. Молодшого його сина татари були схопили, але один із руських селян, якого вели у полон, зумів забити татарина і визволив княжича (а той татарин був якийсь визначний чоловік, і через його загибель піднявся лемент у татарському таборі).

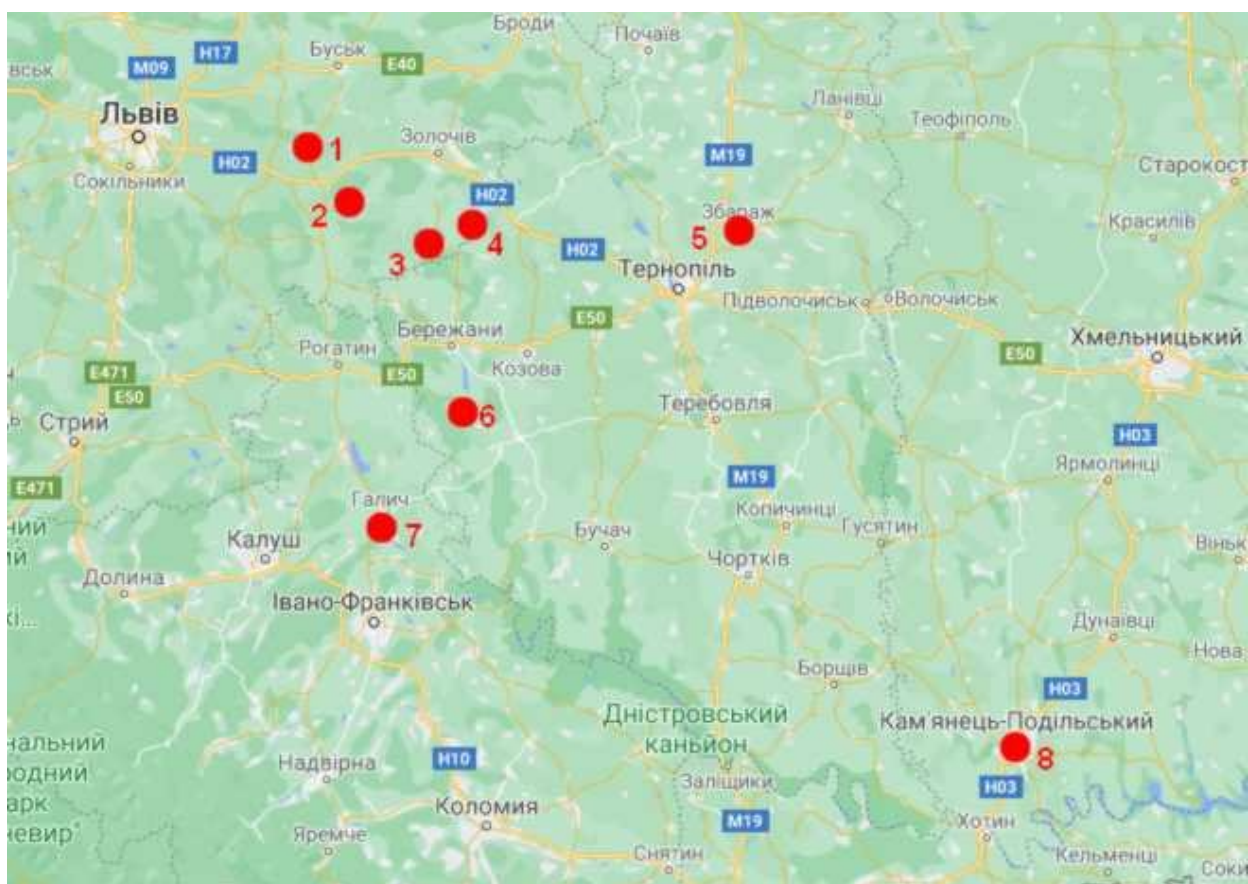
Польське військо із земель Подільської, Львівської та Белзької було під проводом белзького старости Павла Ясенського та Рафаїла Ярославського, і сила його була значна. Військо йшло аж поза Кам'янець, але татар не наздогнало. Татари сподівались погоні і, не надто покладаючись на свої сили, швидко відступали, убиваючи старих та ослаблених полонених. Шлях був устелений їх трупами, так що сморід від них наводив страх на погоню.

Але всі зусилля поляків були марними, тим більше що литовське військо, що стояло під проводом князя Чорторійського і Мартина Гаштольда, не приєдналось до поляків, а розійшлося по домах.

Литовських панів навіть звинувачували [поляки, ясна річ], що вони вислали руського князя Глинського з дарами до татар і в такий спосіб приготували оте нещастя для земель Русі й Поділля. А коли татари повертались, ці пани показали їм велику прихильність, про що сам хан оголошував публічно.

Як наслідок – Подільська земля майже ціла була спустошена, мало лишилось людей і бидла. Скрізь по цих землях стояв зойк і плач і прокляття на адресу своїх князів і начальників, і слухний гнів доходив до того, що ставилась вимога дати їм іншого князя [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 349](#) – 351].

Отак описаний цей напад у Длугоша. Інших польських чи литовських звісток про цю подію ми не маємо.

Географія нападу 1474 р. на топооснові Google maps

Числами позначено: 1 – Глиняни; 2 – Гологори; 3 – Дунаїв; 4 – Поморяни; 5 – Збараж; 6 – Литвинів; 7 – Галич; 8 – Кам'янець-Подільський.

Звістки із Кафи

Деякі подробиці наслідків нападу 1474 року містить звіт кафинського консула Антоніотто Кабелли для керівників генуезького банку св. Георгія, складений 14 – 15 вересня 1474 р.:

Ancora sapien vostre signorie como de lo meizo de lugio lo imperao mise so frae aidar a caualo cum grande oste per far corsia. la quar cosa fe a induta e requesta de questo signor eminec. lo qualle cotidie lo indueiua a questo, e fe tanto che uno altro fre de lo imperao. nominato mulchania. se parti da lo imperao contra soa voglia con cauali ccxxx circa sussitao da lo signor. Questa cosa monto me despiaxe e a tuti quelli de caffa. e per questo mandamo nostri ambasciaoi a lo imperao e a lo signor a ouia che questo corso no se feise. tamen no ne poemo mai otegni nente perche lo signor era de tuto in tuto dispo de far corsia. vegando lo imperao cosi consenti a la corsa. se parti e a faeto corso in le parte de polonia e a faeto grande preda de bestiami e pezo. che an conduto da teste anime rosesche e de polonia da XVIII in XX milia secondo sona per la piu parte. in lo qua numero e figlioli picenini in grande soma. li tenne per ihaii.

Noi iterum mandamo nostri ambasciaoi a lo imperao e a lo signor a requeri che voresen retegni quelle teste in lo e no vendere a turchi aso che no le feisen renegare, e megio era le tenise in lo pais asoche quelli a chi aspettan le poise recata, ne auemo asae bonna reposta, tamen credo pur che de elle ne abia venduo bonna parte, persoche de chi insi certi turchi chi venden i soi peiui e merse a megior merchato che non era lo corso per meterse in denari ezen a far inhieta de queste teste, se le an acatae como

credo, le an caregae e menae via per altri lochi che per caffā. credo le abian caregate in le parte de la calamita e de le carcheniehe a le sarinne. no amo poduto tanto auiar che elli an faeto a lor modo.

Noi ancora famo questo vorentera persoche apreso lo imperao era doi ambasaoi. uno de mosco e laltro de re de polonia e de la tiffania. se son trouae a pe de lo imperao quando loste e retorna con la preda, e asoche intendesen noi esser marcontenti. subito mandamo nostri ambasaoi a lo imperao como e dito de sopra. li quae auen parlamento cum li diti ambascao i asoche intendesen che nostra voglia e intention era che a elli non fose faeto dano. e che voreimo semper mantegni lo amore e la bonna paxe che aueiua lo so re con noi e noi con elio. e di questo restam tuti doi quelli ambascao i contenti de noi. se son partii e andaeti a caza soa secondo che sento [Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. – Atti della Società Ligure di Storia Patria, 1879, t. VII/2, № 1104, p. 122].

Нехай також знають ваші мосці, що у місяці липні імператор послав свого брата Айдера на конях з великим загоном, щоб здійснити похід, що було зроблено за підбуренням та на вимогу цього пана Емінека, який щодня навіював йому це, і сталося так, що інший брат імператора на ім'я Мульхан, відокремився від імператора проти його волі, маючи 230 коней, за підбурюванням цього пана. Ця справа викликала велике занепокоєння у всіх у Кафі, і через це ми відправили нашого посла до імператора і до пана [Емінека], з тим, щоб цього походу не робили.

Однак, ми виявилися не у змозі досягти цього, оскільки пан [Емінек] був цілком і повністю схильний здійснити похід і налаштував імператора на речі, сприятливі походу. І він [Айдер] відправився здійснити похід до польських країв і захопив величезну здобич із худоби та краму, і привів людських голів руських і польських від 18 до 20 тисяч, за повідомленнями багатьох. І в їхньому числі велику кількість складали малі діти, яких вважали некорисними.

Ми знов послали наших послів до імператора і до пана [Емінека] з вимогою, щоб вони наказали утримати в себе цих людей і не продавати туркові, щоб вони не зрадили вірі, і найкраще було б, якщо б вони мали у тій країні родичів, від яких можна було б чекати, що вони внесуть викуп. Ми не маємо доброї відповіді, проте вважаємо, що добру частину з них не продадуть, тому що про це кажуть деякі турки, які продають, і є тими, хто торгує на головному ринку, що не шлях отримати гроші – заволодіти цими головами, і згодні в цьому, як і вважають, що їх завантажили і вивезли через інші місцевості, а не через Кафу. Вважають, що їх вантажили в районі Каламіти та Керкінітіди (*Carcheniehe*) на саринну. Не мав змоги дізнатися, чи це було зроблено у такий спосіб.

Ми також почули, що саме через цей намір імператор затримав двох послів, одного московського, а іншого – з королівства Польського і Литовського, бо вони знаходились у країні імператора, коли той [Айдер] повернувся із здобиччю, і через це намагалися висловити незадоволення. Ми негайно вислали наших послів до імператора, як зазначено вище, й ті мали нараду із згаданими послами, і через це намагалися, щоб наші бажання та намір не завдали їм будь-якої шкоди, і що ми бажємо завжди підтримувати любов і добрий мир, який вони мали з нами й ми з ними. І від

цього залишилися обидва ті послы задоволені нами, і вони відправилися і пішли до себе згідно з тим, що ми почули. [Переклад В. Талаха.]

На думку В. Талаха, документ складено середньовічною лігурійською мовою, яка ближча до окситанської (провансальської), аніж до тосканського діалекту. Не заперечуючи його фахового висновку, мушу зауважити, що мої спроби розбирати цей текст за допомогою [Wiktionary](#) (словника, котрий знає 4200 різних мов, включаючи лігурійську) показали, що далеко не всі слова можна знайти в лігурійській мові, деякі мають точні відповідники у неаполітанській та венеціанській мовах; натомість я не знайшов жодного точного відповідника в окситанській мові, котра теж є у Wiktionary.

Ім'я Мульхан (*mulchania*) В. Гулевич передає як Милькоман і подає згадки про нього з московського дипломатичного листування [*Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 238 – 239*], зрештою, дуже скупі.

Слово *sarinne*, судячи з контексту, має означати який вид судна, але пояснень його знайти не вдалося. *Каламіта* документа – це сучасний Інкерман; ця назва добре відома з портоланів 14 – 15 ст. і її ототожнення сумнівів не викликає. Натомість назви *Sarcheniehe* портолани не знають взагалі, місце сучасної Євпаторії на ранніх картах (14 ст.) зветься переважно *crichiniti*, а на пізніх (15 – 16 ст.), в тому числі сучасних звіту Кабелли – переважно *trinici* [*Гордеев А. Ю., Терещенко А. А. Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVII веков. – К.: 2017 г., т. 2, с. 141 – 158*]. Чи справді всі ці назви походять від старосвітської Керкінітиди і стосуються території сучасної Євпаторії – я зараз розбирати не можу, залишаю тлумачення В. Талаха як робочу гіпотезу.

Пізніше, 10 лютого 1475 р. Оберто Скварчіафіко писав із Кафи до керівників банку св. Георгія, зокрема, так:

[...] dominum eminech [...] Quia propter ejus scelera nunquam [numquam] auderet ire in magno lordo tartarorum. neque in velachia ubi stetit multos per annos captivus [captivus]. minusque in partibus rossie. quia estate preterita in illis partibus cursitavit contra voluntatem domini imperatoris nostri. ubi commisit ingentes preda [prede] hominum et animarum. bestiaminumque [Codice..., t. VII/2, № 1117, p. 195].

[...] пан Емінек [...] Оскільки через його злочини ніколи не насмілювався би йти до великої татарської орди, ані до Валахії, де перебував багато років як полонений, ще менше до Русі, оскільки минулого літа у цю землю (вдерся?) проти волі нашого пана імператора, де заподіяв надзвичайні жертви в людях і душах, в худобі.

Нарешті в інструкції керівників банку св. Георгія для консула Кафи з 4 березня 1475 р. написано:

Molesta fuit nobis preda. ut scribitis. facta tot personarum per schitas seu tartaros in terris domini regis polonie. placuitque nobis quod presentibus legatis ipsius domini regis apud dominum imperatorem tartarorum. omnem operam possibilem fieri feceritis pro fauore ipsorum captivorum [Codice..., t. VII/2, № 1121, p. 211].

Завдали клопоту нам жертви, як писали, завдані так багатьом людям скіфами або татарами у землях пана польського короля; також приємна нам кожна можлива дія теперішніх послів того пана короля до пана татарського імператора, яка робиться або буде зроблена на користь отих полонених.

Оце стільки «стурбованості» викликав татарський напад у Кафі, і стільки «занепокоєності» показала Генуя у відповідь.

Аналіз джерельних звісток

Подобиці, подані Длугошем, загалом не викликають сумнівів:

- [Мартин Гаштовт](#) справді був у цей час київським воєводою, а що його названо старостою, то можна думати, що Длугош не дуже орієнтувався в литовській титулатурі;
- [царевич Айдер](#) справді був сином Хаджі-Гірея, і був відомий у 1456 – 1487 роках;
- [Григорій із Санока](#) справді був львівським архієпископом в 1451 – 1477 роках, і [Дунаїв](#) справді належав до його володінь;
- про власника [Поморян](#) Яна Свинку відомо, що в 1461 р. він був львівським підстоєм, в 1462 – 1471 рр. – теробовельським старостою, а в 1463 – 1476 рр. – львівським хорунжим [див. примітку до цитованого видання Длугоша], тобто людиною хоч і не високого рангу, але помітною у Львівській землі;
- про село Литвинів як власність роду Буцацьких [я уже згадував](#); Михайло Буцацький, згаданий тут – це син Теодорика Буцацького;
- нещасного власника Збаража князя Івана серед [князів Збараських](#) не видно. Ю. Вольф вказав першим із Збараських князя Василя († 1463 р.) і далі трьох його синів – Василя 2-го, котрий, на його думку, і загинув у цьому нападі, Семена († 1480 р.) та Солтана († 1472 р.) [*Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca 14 w. – Warszawa: 1895, s. 619*]. Все це добре, тільки що Василь – то не Іван.

Інакше думає сучасний польський генеалог Ю. Тенговський [*Tęgowski J. Pochodzenie książąt Iwana i Fiodora Nieświckich. – Genealogia. Studia i materiały historyczne, 1996, t. 7, s. 125 – 135*]. Цієї статті немає у безкоштовному доступі, а платити за неї [17 злотих](#) я ніколи не збирався. Судячи з анотації, на роль «нашого» князя Івана пропонується князь Іван Несвіцький, відомий у 1438 – 1467 рр. як власник отриманого за жінкою села [Передільниця](#) (нині Старосамбірського району Львівської області) [*Wolff J. op. cit., s. 276*]. І це теж дуже добре, тільки, 1, цей Іван зникає із джерел задовго до 1474 року; 2, не видно, щоб він володів Збаражем.

Думаю, що в цьому місці Длугош подав помилкові дані, але я більше вірю географічній назві Збараж, ніж імені князя, бо – повторюся – князі з Великого князівства Литовського були Длугошу мало відомі.

Доля князя Івана описана у Длугоша евфемістично – «як Самсон», і з цього міркують, що він загинув. Але інші польські хроністи вичитали у Длугоша щось інше. Наприклад, у хроніці Йоахіма Бельського (1597 р.) стоїть:

Здобули [татари] і Збараж, де перебував князь Іван, узяли в неволю його жінку і наймолодшого сина, а батько з двома синами й дочками ледве врятувався, пробившись крізь неприятелів і запаливши замок [*Kronika polska Marcina Bielskiego. – Sanok : K. Pollak, 1856, t. 2, s. 855*; мені уже [доводилось пояснювати](#), що назва видання 1856 р. помилкова і там надрукована хроніка Йоахіма, а не Мартина Бельського].

В цілому оповідання Й. Бельського про цей напад (очікувано) є скороченою переробкою Длугоша, і попри те, що Бельський добре знав латину, він розійшовся із сучасними перекладачами Длугоша до такої міри, що представив деякі подробиці просто протилежно Длугошу. Це я розповідаю до того, що всі пізні

переробки ранніх історичних творів треба звіряти з першоджерелами, а не говорити: «У давній хроніці так написано».

– Павла Ясенського та Рафаїла Ярославського ми вже бачили вище у подіях [1469 року](#), і щодо них сумнівів не виникає;

– згадку про князя Чорторийського Ю. Вольф прив'язував до князя Михайла Васильовича Чорторийського [*Wolff J. op. cit., s. 23*], відомого нам із брацлавської пригоди 1463 р., і так може бути, бо його маєтки знаходились на Волині; але на той час був ще живим і його брат Олександр, власник Логойська біля Мінська. Тому з певністю сказати, про кого саме йдеться і які саме литовські сили були змобілізовані, не вдається. Якщо це справді був Михайло, то він міг командувати хіба волинським військом (ніяк не брацлавським!);

– згадку про «руського князя Глинського» прив'язують до князя Богдана Федоровича Глинського [див. коментар до цитованого видання Длугоша], але він відомий у 1495 – 1512 рр. [*Wolff J. op. cit., s. 87*], тобто на покоління пізніше, ніж наші діячі. Сам Вольф думав, що це князь Іван Борисович Глинський, відомий у 1474 – 1498 рр. Із документів Литовської метрики, на той час не опублікованих, видно, що він був послом до татар в 1474 та 1479 – 1480 рр. [*Wolff J. op. cit., s. 87*]. Документи про посольство 1479 – 1480 рр. опубліковано [Pułaski K. [Stosunki z Mendli-Girejem](#), chanem tatarów perekopskich. – Warszawa: 1881, № 7 – 9, s. 203 – 205]; в документі № 7 він названий *Глинським*, а в №№ 8 – 9 – *князем Іваном*. Ця остання думка мені подобається більше, але знову видно слабку обізнаність Длугоша з представниками литовської знаті.

В цілому три згадки князів у цьому оповіданні Длугоша більше завдають клопоту дослідникам, ніж прояснюють біографії цих діячів.

Намагання представників Геную запобігти продажу полонених туркам перегукується із ранішим описом кафинського ринку рабів:

Християни мають від папи буллу, яка уповноважує їх купувати та утримувати в неволі християн інших націй, аби ті не потрапили до рук маврів і не зреклися [християнської] віри [*Галенко О. Крим у 1438 р.: подорожні нотатки Перо Тафура. – Україна в минулому, 1996 р., т. 8, с. 179*].

Чи справді існувала така булла (у вигляді одиничного конкретного письмового документу) – сучасні історики підтвердити не можуть, але можна припускати, що подібні думки були поширені серед католиків.

Реконструкція ходу подій

В цілому події нападу 1474 р. можна реконструювати так.

У травні 1474 р. Амвросій Контаріні проїхав із Києва до Кафи, більшу частину шляху – разом з литовським послом до татарського хана князем Глинським (якого з деякою імовірністю можна вважати Іваном Борисовичем Глинським). Ані в Києві, ані по дорозі Контаріні не отримав ніяких звісток про підготовку походу.

З яким дорученням їхав литовський посол до хана – ми не знаємо. Твердження Длугоша, що посол мав підбурити татар напасти на землі, підвладні Польщі – злобна вигадка, котра, можливо, мала кредит у польських урядових колах, але не мала реальної основи. Зрештою, недовіра до литовців і підозри у їх ворожих щодо Польщі намірах проходять червоною ниткою через весь твір

Длугоша, і навіть в даному випадку звичайні дари, які посол давав хану, перетворились на «речовий доказ» зради.

Так чи інакше, спрямування посла до Криму показувало, що литовський уряд навесні 1474 року зовсім не сподівався ніяких неприємностей з того боку.

В Кирк-Орі Глинський отримав відомості, що готується напад, і він зробив усе, що може зробити дипломатична розвідка – повідомив пограничного воєводу (Гаштовта в Києві) та мабуть і свій уряд про війну, котра насувалася. (Зауважимо в дужках: про те, щоб інформувати литовських урядовців на Побожжі, ніде не йдеться. Можна думати, їх просто не було.)

Менглі-Гірей, зі свого боку, вжив заходів, щоб перешкодити витоку важливої інформації, і заарештував посла (як писав Кабелла). Однак уже десь в середині червня Гаштовт дізнався про загрозу і повідомив короля Казимира, котрий перебував у Петрокові (це 765 км на захід від Києва). Я думаю, що дата 24 червня, котру навів Длугош, означає не початок нападу, а першу (із п'яти) звістку про його загрозу.

Гаштовт, можна думати, теж зробив усе що міг – підняв тривогу перед королем і змобілізував місцевий воєнний люд.

А що ж король вчинив у відповідь на наполегливі попередження Гаштовта? – Нічого не зробив. Вище, міркуючи про [теорію степової сторожі](#), я зауважив: щоб система раннього попередження про напад спрацювала, необхідно, щоб начальник (в нашому випадку – король) надав цьому повідомленню високий пріоритет.

В нашому конкретному випадку король ігнорував повідомлення цілковито – не тільки не послав військо, але навіть не попередив про загрозу. Мимоволі пригадується класичне:

Ох уж этот петушок!

Спрятал бы его в мешок!

Проте з іншого боку, якщо ти король і зібрався воювати у Сілезії – то воюй і не відволікайся на інші театри (простою мовою, сілезькому театру надано найвищий пріоритет). Навіть розсилання попередження – не знати, чи принесло би яку користь, але безсумнівно зірвало би мобілізацію zagrożених воєводств і Великого князівства Литовського на сілезьку війну. Отакий непростий вибір стояв перед королем, і він віддав перевагу Сілезії.

З третього боку, татарська диверсія проти руських земель була би вигідна угорському королю Матвію Корвіну, проти якого зібрався Казимир. В даному конкретному випадку ми не маємо ніякого натяку на те, що угорський уряд робив якісь заходи в цьому напрямку, але в подальшій історії східної Європи відомо немало випадків організації таких диверсій.

З четвертого боку, якісь польські і литовські сили таки були спрямовані проти татарського походу, але ці заходи були запізнілими, і татар ані поляки, ані литовці так і не побачили – тільки трагічний слід їх відступу, устелений тілами загиблих бранців.

З татарського боку провідником походу був царевич Айдер, про якого згадав Длугош. Скварчіафіко додав, що з ним разом діяв князь Емінек (очільник роду Ширин). Але зі звіту Кабелли виходить, що Емінек участі в поході не брав, а перебував у Криму. Длугош і Скварчіафіко згідно говорять, що татарські командири діяли всупереч волі хана – і в цьому знову розходяться із Кабеллою, котрий зазначив, що хан пристав на думку Емінека (здійснити похід), а не на

думку кафинського посла (не робити цього). Зазначені суперечності показують, що автори не мали гарних джерел інформації, до того ж настрої татарської верхівки швидко змінювались, і той, хто вчора був «проти», сьогодні міг бути уже «за». Видно, що хан зробив свій внесок у загальний успіх, заарештувавши литовського посла, і тим показавши свою ворожість до Казимира.

Я думаю, що хан волів погодитись на такий похід, ніж очікувати, поки Айдер організує змову і скине його з ханства. До того ж напад на руські землі обіцяв учасникам значний і цілком безпечний дохід:

Живо! Живо! Живо! Живо!
Там предвидится пожива!
Все мы сможем подкормиться,
Будем, будем торопиться!

Джерела для даного походу не згадують, чи отримав хан якусь частину здобичі, але в пізніші часи хани її таки отримували, і може бути, що згадане Кабеллою незадоволення хана стосувалось саме розподілу здобичі.

Також слід відзначити, що у зв'язку з цим походом ми сперше бачимо якісь натяки на внутрішній механізм Кримського ханства. Пояснення ханів, що напад його татар на ту чи іншу країну стався без згоди правителя, стало постійною темою кримської дипломатії і – на відміну від сучасних гібридних війн – я думаю, відбивало до певної міри реальний стан речей. Хан справді не мав стільки влади, щоб повністю керувати діями своїх князів і мурз і мусив миритися з тим, що вони часто діяли на власний розсуд.

Айдер вирушив у похід в липні, а в середині вересня кафинський консул уже писав про розпродаж здобутих полонених. Тут виникає певна хронологічна проблема – як це татари зуміли за два місяці пройти від Кирк-Ора до околиць Львова (а це десь 1000 км) і повернутись назад із полоном (а це однозначно повільний рух).

Територія, охоплена нападом, була досить значною. Обчислення Длугоша (100 миль = 700 км в довжину і 30 миль = 210 км в ширину, площа 147 000 кв. км) надзвичайно перебільшені. Відраховуючи від Глинян 700 км, ми потрапляємо у Херсон на нижньому Дніпрі, а відраховуючи 210 км від Могилева-Подільського, потрапляємо у Житомир.

Пункти, названі у Длугоша, утворюють ромб із довгою віссю (200 км) від Глинян на північному заході до Кам'янець-Подільського на південному сході й короткою віссю (100 км) від Галича на південному заході до Збаража на північному сході. Площа цього ромба – 9500 кв. км (у 15 разів менша, ніж у Длугоша). На такій великій території справді можна було захопити багато тисяч полону, і Кабелла, як бачили, обчислював його на 18 – 20 тисяч душ.

Зона нападу займала південно-західний кут Подільського воєводства і східну смугу Руського воєводства. Лише невелика частина цієї території (відзначена Збаражем) належала до Волині у складі Великого князівства Литовського. Співставляючи її із зоною нападу 1469 року, не можна не помітити, що в 1474 році татари грасували південніше. Можливо, це свідчить про свідоме стратегічне планування: нема пощо вдруге йти грабувати ті землі, котрі нещодавно ми вже грабували, треба обрати іншу територію. Чи справді таке планування мало місце, чи ні – можна буде говорити, зібравши більше фактів.

Також під час цього нападу ми бачимо не тільки замки, захоплені татарами (це вже бувало і раніше), але також замки, з яких оборонці втекли при наближенні татар, і замки, які зуміли відбитися від нападників. Оце вперше бачимо, що й від замків може бути якась користь.

Коли татари доправили свій полон до Криму, виникло запитання, що з ним робити. Генуезці були зіритовані і висловили своє занепокоєння. Чи справді причиною занепокоєння була велика кількість полонених, чи справді ту щось важило, що їх скуплять турки (ну, а хто ж окрім них?) і навернуть в іслам? Можливо, справа стояла простіше і генуезці боялись надмірного посилення князя Емінека (та мабуть і Айдера).

Занепокоєння вилилось в економічні санкції у вигляді перепон для продажу полонених у Кафі, і як то завжди буває, проти «санкцій» виступає «імпортозаміщення». В нашому конкретному випадку, коли лихі європейські католики ввели санкції, татарам допомогли добрі православні християни константинопольського патріархату із князівства Феодоро. Вони дозволили продати своїх одновірців туркам через свій порт Каламіту (Інкерман). Православна віра має бути на першому плані, але тридцять срібних монет – це завжди тридцять срібних монет, хіба ні?

Щоправда, це був останній випадок, коли феодоритам удалось щось заробити на біді руських земель. Наступного (1475) року ті самі турки, котрі купували у них рабів, прийшли в Крим з військом і завоювали князівство Феодоро. Переможцям дістались не тільки ті тридцять срібних монет, загорьованих на тяжкій праці продажу невольників, але й самі «бенефіціари», яких турки обернули у своїх рабів. Заодно турки завоювали й Кафу, і від того часу уже не стало кому запроваджувати економічні санкції проти работоргівлі. Зайві посередники між ловцями живих перлин (татарами) і споживачами цього товару (турками) були усунені.

Напад турків 1476 року

Захоплення Кафи турками в 1475 р. сильно змінило політичну ситуацію у східній Європі. До перетворення Чорного моря на внутрішнє турецьке море залишався один крок, який був зроблений у 1484 році, коли турки захопили Кілію й Білгород-Дністровський.

Але ці зміни не одразу відбилися на становищі земель України, підвладних Польщі та Литві, власне, у найближчому часі не відбилися ніяк. Навіть татари були зайняті своїми внутрішніми справами (черговими змінами ханів).

Упродовж 1476 року Длугош не зауважив нападів татар, натомість занотував зростаючу загрозу з боку Туреччини. Польський король Казимир виявив занепокоєння з цього приводу і вислав до турецького султана Магомета свого посла – Мартина Хоронжича, який зустрів султана 22 травня 1476 року біля Варни, уже в поході проти Молдавії. На прохання посла не нападати султан відповів: якби посол перестрів був його раніше, в Адріанополі, він певно відставив би похід, а так, уже вирушивши, повертати не випадає [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 393](#) – 394].

Це була відповідь у стилі нашого класичного москаля:

«Ви, – каже, – зіваєте по старанам, а я вот ніс-ніс, да вот как умарился, да амуницю патьор. Вот, виш, мундер запачкал! Давай сюда деньги на вичистку та за праходку; я казьонний мундер патьор і сапоги таптал, давай, та і только!» [Квітка-Оснoв'яненко Г. [Салдацький патрет](#)]

Влітку 1476 року турки з півдня, а татари зі сходу напали на Молдавію. Це було перше «спільне підприємство» турецьких і татарських сил. Основним театром війни була Молдавія, але якісь турецькі загони напали й на Поділля, де спалили не названі Длугошем конкретно «міста і села» (зауважимо в дужках, що на Поділлі на той час і довго пізніше було тільки **одне місто** – Кам'янець!). Воєвода Стефан просив короля Казимира як свого сюзерена надіслати йому на допомогу 12 000 війська і обіцяв вигнати нападників [Jana Długosza Roczniki..., [s. 395](#) – 396].

Король 14 серпня прибув до Петрокова, де збирався обговорювати, що робити з Молдавією. Було вирішено змобілізувати шляхту земель Перемиської, Львівської, Подільської, Белзької та Холмської і командиром призначено нашого знайомого – коронного підскарбія Павла Ясенського. Військо зібралось до Кам'янець-Подільського, але через Дністер не переходило, натомість грабувало своїх (ну, польських шляхтичів, котрі мали маєтки на Поділлі) – і так дочекалося, поки турки зникли самі собою [Jana Długosza Roczniki..., [s. 397](#) – 398].

Хоча Длугош дуже скептично оцінював результати польських зусиль, все ж таки можна припускати, що заслін, виставлений над Дністром, перепинив подальші дрібні напади турків.

Восени угорський король Матвій Корвін збирався оженившись із неаполітанською принцесою Беатрисою. Шлюб мав відбутися в Буді 16.10.1476 р., і Матвій запросив на це свято польського короля Казимира, з яким уже встиг помиритись. Казимир подякував, але написав, що з огляду на загрозу з боку татар і турків не може полишити свою країну навіть на один день [Jana Długosza Roczniki..., [s. 392](#)].

Казимир на той час перебував у Белзі (13 – 31 жовтня 1476 р.), щоб особисто керувати відсіччю, якби турки заглибились у землі Польського королівства [Jan Długosza Roczniki..., [s. 400](#)].

Така була підсумкова проява занепокоєння короля справами на південному сході. Хоча зроблено було небагато і успіхів не досягнуто, все ж слід визнати, що почалися певні зрушення у ставленні уряду Польщі до своїх подільських володінь.

Напад татар 1478 року

В 1477 році Длугош нічого на татарську тему не записав, а навесні 1478 р., під час перебування короля Казимира у Бересті (над Бугом, 15.03 – 20.04.1478 р.) до нього прибули послы від турецького султана Магомета та від кримського хана Нур-Девлета (*Nurdalab*). Турецький посол заявив, що хотів би укласти з Польщею договір про мир і дружбу. Татарський посол приєднався до цієї пропозиції і похвалявся навіть, що то власне Нур-Девлет схилив султана до такої корисної полякам пропозиції. Король погодився у загальній формі на такий мир [Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 425](#)].

Ніяких інших згадок про ці посольства немає, і залишається тільки вірити Длугошу.

Мета турецької мирної пропозиції цілком зрозуміла: турки хотіли добитись нейтралітету Польщі у своїй боротьбі проти Молдавії. Тому можна вважати, що збройна демонстрація поляків 1476 року не залишилась без наслідків: турки почали добиватись дипломатичної ізоляції Молдавії.

Мета татарського посольства також цілком прозора: хан хотів продемонструвати полякам свого нового союзника (чи сюзерена?) і підвищити свій політичний вплив, виступаючи (непроханим) посередником у турецько-польських відносинах. Слід зауважити, що це – перший солідарний виступ (чи «спільне підприємство») турків і кримських татар на дипломатичній арені.

Обставини татарського нападу 1478 р. подано у Длугоша коротко і не дуже зрозуміло (а інших джерел про цей напад немає):

Десь влітку 1478 року татари, котрі страждали від тяжкого голоду, вирішили напасти на землі Поділля. Але вони довідались, що польське військо, зібране з усіх руських земель під проводом львівського воєводи Спитка з Ярослава та подільського воєводи Яна Одровонжа, стоїть напоготові. Татари відступили і сховалися в Чорному лісі. Потім вони побачили, що польське військо розійшлося, вийшли з лісової гущавини і вночі пришли до Брацлава, який на той час був у руках князя Чорторийського. Міщани сховалися в замку, який татари мало що не здобули, а місто було пограбоване і спалене, також і його околиці [Jana Długosza Roczniki..., [s. 435](#)].

Прямої дати цього епізоду Длугош не подав, зазначив тільки, що це сталося в тому самому часі, що й попередній епізод (війна турків у Каринтії близько 10 серпня 1478 р.). Після оповідання про напад татар Длугош перейшов до подій осені 1478 р.

Слід знати, що у хроніці Йоахіма Бельського ця подія скорочено записана під 1479 роком, хоча згадані вище посольства правильно поставлені під 1478 роком [Kronika polska Marcina Bielskiego. – Sanok : K. Pollak, 1856, [t. 2, s. 875, 872](#)]. Скорочений виклад цього епізоду із характерно помилковою датою 1479 р. дано в Густинському літописі [Полное собрание русских летописей, 2003 г., т. 40, с. 139], що й не дивно, оскільки його автор активно користувався хронікою Й. Бельського [Жарких М. І. Ефемерний «київський князь Федір». – К.: 2018 р., розділ «[Книги, використані при написанні Густинського літопису](#)»]. Особливість цього запису – поляків автор весь час називає «наші».

[Спитко з Ярослава](#) справді був руським воєводою в 1474 – 1479 рр., і [Ян Одровонж](#) справді був подільським воєводою в 1477 – 1479 рр.

Гірше стоїть справа з князем Чорторийським. Його вважають тим самим князем, що відомий нам з подій 1463 і 1474 років [*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w. – Warszawa: 1895, s. 23*], але повторю: це – тільки припущення. Длугош мало знав про волинських князів, як і про знать Великого князівства Литовського в цілому, а інших джерел для цього періоду дуже мало.

Лісів, які зветься «Чорними», нині в Україні є щонайменше три. Найбільший і найкраще відомий з них – це [Чорний ліс](#) біля Дніпра в сучасній Кіровоградській області. На [карті Б. Ваповського](#) (бл. 1526 р.) *Nigra silva* – величезний ліс, котрий тягнеться від Дніпра на сході до Синюхи на заході і загалом відповідає масиву лісів над Тясмином. З Ваповського цей ліс перейшов на пізніші карти 16 – 1 пол. 17 ст. На ще пізніших картах (Боплана сер. 17 ст.) цей масив уже поділений на окремі ліси, і Чорний ліс більш-менш відповідає сучасному.

Про цей Чорний ліс думали і коментатори цитованого видання Длугоша, але чи слушно? Біда в тому, що цей ліс лежить дуже далеко на схід не тільки від Руського воєводства (630 км від Львова) і від Подільського воєводства (440 км від Кам'янець-Подільського), але й від Брацлава (265 км).

Здається, тут краще підійшли би [Чорний ліс](#) біля Ярмолинців або інший [Чорний ліс](#) біля Дунаївців (у 40 км на південь від попереднього) – обидва у сучасній Хмельницькій області.

Якщо припустити, що сили Руського і Подільського воєводств зосередились десь на кордоні цих воєводств, скажімо, на Збручі, то обидва ці ліси, віддалені від Збруча на 50 км, виступають зручними місцями зупинки татар, котрі могли би очікувати тут на результати розвідувань – де є польські сили і що вони збираються робити.

Я уявляю собі справу так, що татари йшли Кучманським шляхом (вододіл Дністра і Бога проходить між Ярмолинцями і Шарівкою в кількох кілометрах на північ від Ярмолинець) і зупинились саме в ярмолинецькому Чорному лісі. Переконавшись, що польські сили стоять наготові десь недалеко, вони повернули назад і напали на Брацлав. При цій нагоді ми довідуємось, що у Брацлаві було що палити (після пожежі 1463 р.) і був замок. Навряд чи татари для такого нападу мусили чекати, поки польське військо розійдеться. Це військо будь-що-будь перебувало далеко на заході і, можливо, мало головним завданням протидіяти нападу турків з півдня, за досвідом 1476 року. Заганятись далеко на схід і боронити литовський Брацлав, який «хоробра литва» не мала змоги боронити самостійно, воно мабуть не мало ані наміру, ані змоги.

До того ж напад на Брацлав, здається, був дуже нетривалим – якщо вірити тій подробиці, що татари підійшли до нього вночі. Якби боротьба тривала хоча б кілька днів, не мало би істотного значення, прийшов ворог вдень чи вночі.

Які саме татари напали в 1478 році – невідомо, але з огляду на зростання могутності Кримського ханства, котре були природним ворогом Великої орди і заради власної безпеки мусило перепиняти її рухи на захід, можна думати, що можливість нападати на землі на захід від Дніпра стала монополією кримських татар.

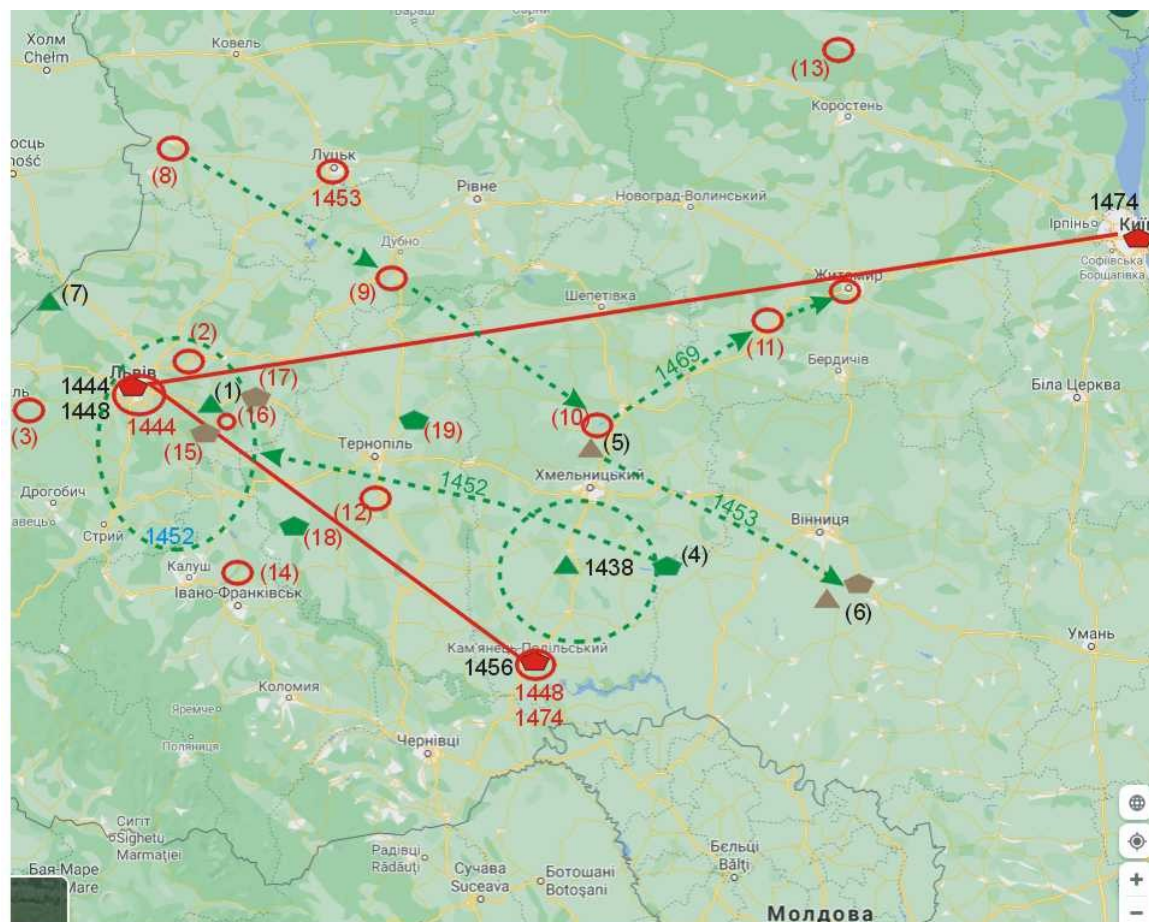
На цьому ми прощаємось із Яном Длугошем, котрий надав нам багато унікальних, невідомих з інших джерел відомостей про напади татар і про Побожжя. Для подальших подій ми будемо використовувати літописи Матвія Меховського, Юста Деція та Бернарда Ваповського, а також (по мірі можливості) зростаючий документальний матеріал.

Огляд подій

Дата (орієнтовна)	Нападаюча сторона	Територія нападу [1]	Довжина території, км	Найбільша ширина території, км	Площа території, кв. км	Заподіяна шкода	Протидія нападу
1.06.1438	татарський хан Сеїд-Ахмет	Поділля	?	?	?	?	Погоня, поразка польського війська
31.05.1444	татари	Поділля, Русь, Львів, Глиняни	[275] [2]	?	?	Багато тисяч полонених і худоби	Поразка польського загону під Глинянами (?)
травень – червень 1448	татари	Молдавія [3]	?	?	?	?	?
5.09.1448	татарський хан	Поділля	[100]	?	?	Багато людей та худоби	Польське військо розійшлося перед нападом
літо – осінь 1450 р.	татарський хан Сеїд-Ахмет	Поділля, Русь, Городок, Олесько	[300]	[40]	?	?	Поляки тікали
24.06.1452	татари	Поділля, Рів	?	?	?	Полонили С. Рея з родиною та інших	Татари захопили замок Рів; немає степової сторожі
серпень 1452	татарський хан Сеїд-Ахмет	Русь, Львів	[275]	?	?	?	Не було
1.01.1453	татари	Луцька земля, Олесько	[130] [4]	90	[344] [5]	9 тисяч полонених	Не було
квітень 1453	татари	Теребовля, поле Краснів, Брацлав	270	?	?	?	Татар побито на полі Краснів та біля Брацлава
вересень 1457	татари	Потелич	[320]	?	?	?	Загибель польського загону
вересень 1469	заволзькі (?) татари	Володимир, Кременець,	320	82	680	?	Литовці не наважились битись; польський заслін

		Кузьмин, Чуднів, Житомир, Теребовля					біля Теребовлі
1 пол. 1471	кримські татари	Молдавія, Русь (?)	?	?	?	Бл. 1000 полонених, багато худоби	Часткові успіхи молдаван
1473	татари	Мощаниця	[200] [6]	?	?	700 полонених	Не було
серпень 1474	7 тис. кримських татар царевича Айдера	Кам'янець- Подільський, Галич, східні околиці Львівської землі, Збараж	200	100	9500	18..20 тис. полонених	Захоплено замки Литвинів, Збараж; оборонились замки Дунаїв, Поморяни; польська погоня не наздогнала татар
літо 1476	турки	Поділля	?	?	?	?	поляки виставили заслін над Дністром
літо 1478	татари	Чорний ліс, Брацлав	160 [7]	?	?	?	поляки виставили заслін на Поділлі; Брацлавський замок оборонився

1. В таблиці Подільське воєводство скорочено зветься «Поділлям», Руське воєводство – «Руссю».
2. У випадках, коли східний пункт нападу не окреслено, а названо тільки «Поділля», я умовно рахую віддаль від східної межі воєводства, від ріки Мурафи, і ставлю її в квадратних дужках.
3. Напади татар на Молдавію занотовано не систематично, лише принагідно.
4. Рахую довжину Луцької землі від Острога до Затурців.
5. Рахую площу трикутника Острог – Затурці – Олесько.
6. Рахую 200 км від південного кордону Київської землі – ріки Рось, конкретно від Погребища.
7. Рахую віддаль від Ярмолинець до Брацлава.

Міста на татарській границі (+ рік згадки)

Татарська границя

Замок захопили татари (+ рік)

Замок оборонився від татар (+рік)

У битві перемогли татари (+ рік)

У битві перемогли поляки (+ рік)

Місця, що виступають орієнтирами нападів татар

(1) - Глиняни, 1444, 1474	(11) - Чуднів, 1469
(2) - Олесько, 1450, 1453	(12) - Терехів, 1469
(3) - Городок, 1450	(13) - Мощаниця, 1473
(4) - Рів, 1452	(14) - Галич, 1474
(5) - Красилів (?) 1453	(15) - Дунаїв, 1474
(6) - Брацлав, 1453, 1478	(16) - Гологори, 1474
(7) - Потелич, 1457	(17) - Поморяни, 1474
(8) - Володимир, 1469	(18) - Литвинів, 1474
(9) - Кременець, 1469	(19) - Збараж, 1474
(10) - Кузьмин, 1469	

Картохема нападів татар у 1438 – 1478 рр. на топооснові Google maps

Висновки

Характер джерел

- 1.1. Основним джерелом виступає літопис Яна Длугоша.
- 1.2. Літопис висвітлює події переважно у Польському королівстві і з польської точки зору, події у Великому князівстві Литовському відбито лише епізодично.
- 1.3. В літописі відбито не всі татарські напади, а тільки найбільші, такі, відомості з яких дійшли до польського короля.
- 1.4. Всі джерела показують дуже мізерну обізнаність у татарських справах, зокрема, вони не знають про існування в цей час кількох незалежних ханів. Трохи ліпший рівень компетентності показують генуезькі документи з Кафи. Московські джерела показують незрівняно вищий рівень обізнаності із татарськими справами, але для розглядуваного періоду й території вони майже нічого не дають.

Нападаюча сторона

- 2.1. Із 16 нападів, відбитих у джерелах, 15 разів нападали татари і один раз (1476 р.) – турки.
- 2.2. Три рази занотовано, що на чолі татар стояв хан Сеїд-Ахмет, ще один напад можна приписати заволзьким татарам (1469 р.). Але в останньому випадку зазначено, що нападали *козаки*, тобто вільні люди, які не визнавали ніякої державної влади над собою.
- 2.3. Два напади (1471, 1474 рр.) здійснили кримські татари (раніше цієї назви ми не зустрічаємо).
- 2.4. Решту 9 нападів здійснили «просто татари», про яких наші джерела не вміли сказати нічого конкретного.

Політичний бік нападів

- 3.1. Жодного разу джерела не зазначили якоїсь політичної мети нападу, і по всякій імовірності такої політичної мети ніколи й не було.
- 3.2. Польський і литовський уряди не звертали уваги на напади і не надавали їм ніякого значення. Вони розробляли фантастичні плани союзів з татарами чи то проти Тевтонського ордену, чи то проти турків, а пізніше – проти Москви. Тільки один раз (1469 р.) Польща та та Велике князівство Литовське мали користь від політичної співпраці із Менглі-Гіреєм, від якого король отримав цінну інформацію про майбутній напад.
- 3.3. Польський і литовський уряди намагались укласти мирні договори із розбійниками, надаючи їм у такий спосіб статус суб'єкта політики. Статус (разом із подарунками) татари приймали, а нападати продовжували.
- 3.4. Разом з тим в цей час польський і литовський уряди ще не робили спроб відкупитись від розбійників і усталити регулярну данину на їх користь.
- 3.5. На рівні теорії польський уряд розумів необхідність союзу з Молдавією проти татар, але практично переважало стремління захопити Молдавію (1450 р.) або нав'язати їй вигідного для Польщі воєводу (1448 р.). Під час великої війни 1476 р. поляки розгорнули свої сили на Дністрі, але нічим не допомогли Молдавії, котра вела війну на два фронти – проти турків і проти татар – самостійно.
- 3.6. Спроби міждержавної координації сил Польщі та Великого князівства Литовського проти татар були кволими (1439, 1474 рр.) і не мали ніяких корисних

наслідків. Персональна унія між цими державами ніяк не допомагала справі, і можна навіть думати, що під проводом окремого великого князя литовці показали б більше енергії.

Територія нападів

4.1. Крайня північна точка, до якої доходили татари в цей час, – Мощаниця – лежала на віддалі 700 км від Перекопа і всього у 35 км на південь від сучасного українсько-білоруського кордону. На заході крайніми пунктами нападів виступають Володимир, Потелич і Городок (840..870 км від Перекопа) при сучасному українсько-польському кордоні. Тобто вся сучасна правобережна Україна була доступною для нападів, опинилась, як говорили в 15 ст., «на татарському кордоні».

4.2. Подільське воєводство виступає тереном нападів 7 разів; різні місцевості Руського воєводства заторкнуті нападами 9 разів. 4 рази тереном нападів була Волинь, 1 раз – Київська земля. Де більше було польської шляхти – там і більше нападів фіксувалось.

4.3. Побожжя у якості мети нападу не виступало. Двічі згадано один тільки Брацлав, попри який проходили татари.

4.4. Глибина нападу оцінювалась в даній роботі як віддаль між найближчим до татар пунктом нападу і найдальшим пунктом. У 5 випадках вона становила від 100 до 200 км, у 4 випадках – від 201 до 300 км, 1 раз – 320 км. У 5 випадках глибину нападу не можна оцінити.

4.5. Ширину зони нападу можна оцінити тільки в 4 випадках, вона становила від 40 до 100 км.

4.6. В розглядуваний час татари ніколи не нападали на більші укріплені міста (Кам'янець-Подільський, Львів, Луцьк).

Стратегія нападів

5.1. Ми не маємо ніяких документів, у яких татарська сторона викладала би своє загальне бачення політики, і не знаємо, чи існувало таке загальне бачення взагалі, чи не приписуємо ми татарам щось, чого їх політична культура не знала.

Узагальнюючи політичну практику, можна сформулювати такі стратегічні цілі:

5.2. Безпека – оточити життєві центри татарських суспільств «татарською границею» – зоною війни шириною 700..1000 км, що робило би ці життєві центри недосяжними для ворогів.

5.3. Економіка – живитись коштом постійних безперешкодних грабунків «татарської границі» і намагатись отримувати регулярну данину від урядів сусідніх держав.

5.4. Політика – приймати подарунки від послів, дивитись, як ці послі «падають до ніг» і плазують перед ханами, запобігаючи їх ласки, пропонуючи їм різні договори та союзи, – і відчувати себе достойними нащадками великого Чингіз-хана.

Тактика нападів

6.1. Оцінка сил татар на 7 тисяч воїнів була дана тільки один раз (1474 р.), і таке військо вважалось дуже великим.

6.2. Озброєння цього війська оцінювалось як погане (1474 р.), що прецінь не заважало татарам перемагати.

6.3. Про внутрішню організацію татарського війська немає ніяких даних.

6.4. Напади чинились переважно влітку, під час жнив. У травні – червні сталось 4 напади, у серпні – вересні – 5; квітнем датовано 1 напад, зимою – 1 напад, літом – осінню – 3 напади.

6.6. Татари намагались проникнути якомога глибше у терен дій, і це їм завжди удавалось. Лапати здобич вони починали уже на зворотньому шляху.

6.6. Маємо одну звістку (1466 р.) про поляків, які служили хану Хаджі-Гірею (але не знаємо конкретних імен). Маємо також одну звістку, що вигнані поляками зі своїх маєтків русини тікали до татар і служили їм провідниками (1444 р., теж не маємо конкретних імен, хіба що згадку про Калину з 1448 р. приточити сюди). Це показує, як татари орієнтувались у мало знайомій місцевості. До того ж численні татарські посольства їздили до короля до Кракова, до Вільна та до інших міст (Львів, Берестя...) і також дізнавали дорогу (у самому прямому сенсі) для майбутніх походів.

6.7. Окрім цієї стратегічної розвідки, котра відкривала татарам необмежені перспективи здобичництва на просторах східної Європи, вони мали й непогано поставлену тактичну розвідку, котра інформувала про дії ворожих сил.

Напад татар у вересні 1448 р. був здійснений з використанням свіжих даних від посла Калини. В 1469 і 1478 роках полякам удавалось дещо обмежити напади шляхом виставлення заслонів (котрі, однак, не вступали в бій з татарами). Виходить, татари звідкись дізнавались про розгорнуті проти них сили й відступали. Також у 1474 році татари відступили перед тим, як польська погоня вирушила в похід, тобто теж мали відомості про дії противника.

6.8. Маємо звістки, що татари для вилапування здобичі ділились на менші загони (1444, 1450, 1452 р.). Це давало можливість охопити більшу площу. Також маємо одну звістку (1457 р.), що татари рухались двома таборами, в одному з яких були переважно вояки, а в другому – переважно слуги (принаймні так думав Длугош). Мету такої організації з даної звістки зміркувати важко.

6.9. Татари, обминаючи більші, краще укріплені міста, нападали на менші замки і захоплювали їх (1452 р. – Рів; 1474 р. – Збараж). Замок у Литвинові у тому ж 1474 році був покинутий мешканцями, які втекли перед нападом.

6.10. Маємо одну звістку з 1457 р., що татари, скориставшись чисельною перевагою над польським загonom, оточили його і винищили стрілами.

6.11. Розподіл територій нападів дозволяє висунути припущення, що татари враховували, яку територію вони нещодавно пограбували, і наступний напад спрямовували на іншу територію. Втім, тут потрібно залучити більше матеріалу.

Стратегія оборони

7.1. З польського боку маємо один політичний меморандум (1457 р.), де зачеплено татарську справу. Польський уряд бачив свою місію в тому, щоби бути муром християнської (= католицької) цивілізації проти лютих безбожних татар.

7.2. Де саме мав проходити цей мур – чи між Краковом і Варшавою, чи між Львовом і Луцьком, чи між Брацлавом і Черкасами – польський уряд не конкретизував.

7.3. Про навернення татар на християнство уже не йшлося. Так само не йшлося про знищення татарських держав і завоювання їх територій.

7.4. З обережністю можна припустити, що польський уряд розігрував «татарську карту» в європейській політиці, спекулюючи на страх татарського нападу на Європу й намагаючись обміняти асекурацію від цього страху на якісь реальні політичні вигоди.

Тактика оборони

8.1. Основним прийомом «оборони» була утеча від татар. Рядове населення ховалось в лісах та болотах (1469 р.). Можна думати, що заможніші люди тікали до більших укріплених міст та / або до найближчих замків, але конкретних згадок про такі втечі ми не маємо. Натомість маємо згадку з 1474 р., що Михайло Бучацький, власник замку в Литвинові, утік з нього перед татарами (куди – невідомо).

8.2. Для попередження про напад розгорталась якась сторожа (1452 р.), про дії якої ми не маємо конкретних даних. Існування місцевої сторожі непрямо підтверджується подіями 1469 р., коли люди не звернули уваги на попередження через те, що в попередній час було багато ложних тривоги.

8.3. Король Казимир зобов'язував місцеву владу стежити за татарами і доповідати йому (1466 р.); в 1469 р. він устиг розіслати попередження про напад, отримані від хана Менглі-Гірея; в 1474 р. він не звернув уваги на подібні попередження, отримані від київського воєводи М. Гаштовта.

8.4. Для зміцнення оборони обмірковувалось будівництво нових замків. Перевага віддавалась кам'яним замкам, які могли б витримати атаки татар (Ольчедаїв 1452 р.). Але поляки не мали технічної можливості будувати такі замки, і ці наміри в даному періоді залишились не здійсненими.

8.5. Місцеві шляхтичі будували замки для захисту своїх володінь. До історичних джерел згадки про такі замки потрапляли з нагоди нападів татар на них. Маємо згадки про замки, які відбилися від татар (1474 р. – Дунаїв, Поморяни; 1478 р. – Брацлав), так що деяка користь від замків була.

8.6. Основною силою проти татар була місцева шляхта. Успіх татар в 1452 р. пов'язували з тим, що всі місцеві начальники перебували на з'їзді, а не в своїх місцях. Королівський привілей 1457 р. мав на меті надати шляхтичам можливість більше перебувати у своїх маєтках, щоб зміцнити територіальну оборону.

8.7. Досвід показав, що мобілізації однієї тільки місцевої шляхти недостатньо для успішної боротьби з татарами (поразка галицької шляхти в битві 1438 р.).

8.8. Мобілізація більших сил (з кількох воєводств) для дій на Поділлі здійснювалась кілька разів: 1448, 1450 рр. – проти Молдавії, 1476 р. – проти турків. Боротьба з татарами жодного разу не ставилась як задача цих сил.

8.9. Маємо нечисленні випадки, коли для боротьби з татарами виділялись / були потрібні гроші (1452, 1474 рр.). Можна думати, що вони були потрібні для загонів найманого війська, але конкретних даних про якусь роль таких загонів не маємо.

8.10. Успішні дії подільських шляхтичів проти татар в 1453 р. пов'язані із залученням селян-русинів. В цьому епізоді ми бачимо успішну нічну атаку на татарський табір та герць командирів (чи не перший з початку 11 ст., з поєдинку

князя Мстислава Володимировича із Редедюю). Так само в 1457 р. була спроба мобілізації місцевих селян проти татар.

8.11. Окрім нечисленних польових боїв практикувалось виставлення заслону проти татар (1469, 1478 рр.). Планувалось виставити заслін і в 1452 р., але цього не було зроблено. Заслони в битви з татарами не вступали і відлякували їх самим фактом своєї готовності (*force-in-being*).

8.12. Поляки ніколи не встигали зреагувати на вторгнення татар, і всі дії вчинялись, коли останні уже відходили. Погоня за татарами в 1438 р. скінчилась поразкою поляків, у 1474 р. поляки татар не наздогнали.

8.13. Маємо нечисленні і не дуже виразні згадки, що полякам удавалось звільнити захоплений полон (1444, 1448 рр.).

8.14. Про дії литовських сил маємо дуже мало згадок. В 1469 р. литовці не наважились напасти на татар з огляду на чисельну перевагу останніх; в 1474 р. литовські загоны татар також не бачили, і спроби координації дій із поляками були невдалими.

8.15. Маємо тільки одну й дуже невиразну звістку (1471 р.), що русини й молдавани чинили шкоди татарам. Ми не знаємо, в чому полягали ці шкоди (з пізнішого часу маємо звістки про пограбування татарських купців та про захоплення татарської худоби), але важливо відзначити, що дія татар таки почала викликати протидію – ні, не урядів, а місцевого населення, і ця протидія розгорталась у пізніші часи.

8.16. В цілому рахунок польових сутичок в даному періоді був 3 : 2 на користь татар (якщо ми зарахуємо татарам перемогу в 1444 р.); рахунок захоплених і не захоплених замків був 3 : 3.

Вигода татар і шкода Україні від нападів

9.1. Основна вигода однієї сторони і шкода другої полягала у захопленні худоби й полону, про що є цілий ряд звісток (1444, 1448, 1452, 1453, 1471, 1474 рр.).

9.2. Великі напади давали багато тисяч полонених (1453, 1474 рр.), менші – до однієї тисячі (1471, 1473 рр.). Тут треба повторити, що відомості про дрібні напади не доходили до вищого начальства і не відбивались у наших джерелах.

9.3. Жодного разу ми не бачимо якоїсь делікатнішої мети нападу, скажімо, зібрати залізні предмети чи захопити умілих ремісників. Слід думати, що татари хапали все, до чого допадались.

9.4. Маємо одну звістку (Львів, 1456 р.) про шляхтича, котрий дбав за викуп своєї жінки з татарського полону (мабуть, захопленої в 1452 р. при нападі татар на Львівську землю).

Загальний підсумок

10.1. Загальним результатом нападів татар у розглядуваний час було перетворення всієї території сучасної України на «татарську границю», де татари могли робити все що хотіли.

10.2. Від цього й пізніших часів в українському народі міцно закріпилось слово *татари* як еталон чогось найгіршого: «Голо, як би татари перейшли», «Непрошений гість гірше татарина», «Люди, не татари», «Бодай вас татари з'їли» і т. п. [Приклади зі збірки І. Франка «[Галицько-руські народні приповідки](#)»].

Історіографія нападів

11.1. Напади татар на українські землі ані взагалі, ані конкретно в цей період ніколи не були предметом спеціального зацікавлення за весь час існування української історіографії. Оглядова стаття О. Галенка [[Про татарські набіги на українські землі](#)]. – Український історичний журнал, 2003 р., № 6, с. 54 – 63] починає відлік нападів з 1482 року, ігноруючи весь розглянутий мною період. Нічого рівного книзі О. Новосельського «Борьба Московского государства с татарами в 1 пол. 17 в.» (М.: 1948 г.) ми не маємо.

11.2. Трохи краще стоїть справа у польській історіографії, де з'являються спеціальні статті на цю тему, але, здається, немає узагальнюючих праць.

11.3. В українській історіографії сюжети з цієї теми розглядаються принагідно, в основному при вивченні політичних подій у Великому князівстві Литовському та / або Кримському ханстві.

11.4. Детальний розгляд найновішої монографії В. Гулевича [[От ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг.](#) – Казань: 2018 г.] показав численні помилки у хронології та інтерпретації джерел; зокрема, Сеїд-Ахмету приписується ряд нападів, командирів яких сучасники не знали.